

מכותבי ראייה ומכתבי הראייה

ביקורת ספר

איתם הנקין, שמריה גרשוני

ראשי פרקים:

- | | |
|----------------------------|-------------------------------------|
| 1. הקדמה | ג. בלבול בין מכותבים |
| 2. קריטריונים לעריכת הספר | ד. השלמת שמות חלקיים |
| א. השיקולים להכללת מכותבים | 4. איגרות שנשמטו ומכותבים חדשים |
| ב. הכללת איגרות ומניין | א. איגרות חדשות ומקורן |
| ג. משמעות סכום האיגרות | ב. מכותבים חדשים |
| 3. זיהוי מכותבים | ג. איגרות נוספות למכותבים קיימים |
| א. מכותבים ללא שם משפחה | ד. השמטת איגרות מ'הסכמות הראייה' |
| ב. איגרות נטולות שם המכותב | ה. איגרות שנדפסו אחר 'מכותבי ראייה' |
| | 5. השלמת חלקי איגרות והשמטות |

1. הקדמה

בשנת תש"ס הוציא לאור מכון הרצ"ה, בעידודו של הגר"א שפירא זצ"ל, את הספר 'מכותבי ראייה' של הרב פרופ' נריה גוטל שליט"א, כיום ראש מכללת "אורות ישראל" באלקנה. ספר זה, כפי שמעיד שמו, מוקדש לניתוח, סיווג ומיון כל האנשים אשר הגיעו לידינו איגרות ששלח אליהם הראייה קוק: כל איגרת שכתב הראייה ונתפרסמה בדפוס, בין הלכתית ובין השקפתית, בין פרטית ובין ציבורית, בין שנדפסה באיגרות הראייה ובין שנדפסה בספרי השו"ת או בכל מקום אחר – נאספה בשקידה על ידי הרב גוטל וקוטלגה בספר לפי שמות האנשים שעמדו בקשרי מכתבים עם הראייה¹.

¹ כעובדה ביבליוגרפית נציין שרוב-רובו של החיבור, ובפרט חציו הראשון, הוכן כחמש שנים לפני כן

מאז יצא לאור 'מכותבי ראייה', הריהו משמש כלי-עזר ממדרגה ראשונה לכל העוסקים בחקר תולדות הראי"ה, ואף למדפיסים כתביו ואיגרותיו. כל המבקש לברר אודות קשריה של אישיות בת-התקופה עם הראי"ה, והאם הם החליפו ביניהם איגרות, מוצא עתה את מבוקשו בקלות ובמהירות. כל המוצא איגרת של הראי"ה בגנזך או ארכיון, פרטי או ציבורי, וכן בספר, קובץ או עיתון נידח, יכול לברר מייד האם האיגרת כבר נדפסה זה-מכבר בבמה ידועה, או שמא מדובר במציאה של-ממש שטרם שזפתה עין. אף עבור מי שעיקר עניינו אינו בראי"ה כשלעצמו, אלא בדמות רבנית כלשהי בת התקופה שאת תולדות חייה הוא מבקש לברר או בכתביה הוא מעוניין (וכל כיוצא בזאת), מוצא עתה לצידו מפתח אישים מפורט ואדיר-מימדים, המכיל כתשע מאות וחמישים אישים וגופים שהראי"ה עמד עמם בקשרי מכתבים.

אלה הם, על קצה המזלג, כמה מן השימושים המועילים הנובעים מן הספר 'מכותבי ראייה', ועל רבים נוספים הרחיב הרב גוטל את הדיבור במבואו המקיף לספר (עמ' ל"ה-מ'). מובן מאילו שעבודה בסדר גודל שכזה הינה משימה כבירה, הדורשת מאמץ רב ומסודר, דייקנות קפדנית ויכולות ביבליוגרפיות עשירות, על אחת כמה וכמה כשהיא נעשית על ידי אדם אחד בלבד.² הרב גוטל אכן עמד במשימה זו בצורה הראויה לציון, וזיכה את שוחרי דמותו של הראי"ה בספר רב-תועלת.

אולם העבודה עדיין איננה מוגמרת. כך כתב הרב גוטל עצמו: "ועדיין החיבור אינו שלם, אף אינו יכול להיות שלם, ועל כרחו יצריך - בע"ה - עדכונים במהדורות נוספות" (הקדמה, עמ' ד'). הסיבה לכך היא בראש ובראשונה מפני שבספר נכללו רק איגרות שראו את עין הדפוס, ואילו איגרות שטרם נדפסו - ובארכיונים השונים נמצאות מאות כאלה - לא

והוגש בשנת תשנ"ו כעבודה לאוניברסיטה העברית, בשם 'מכותביו ומכתביו של הרב קוק', בהנחיית פרופ' ישראל מ' תא-שמע ז"ל. חציו השני של החיבור הוכן עוד קודם לכן, כדברי הרב גוטל במבוא ל'מכותבי ראייה' (עמ' ד'): "מטבע הדברים, קדמה כמובן מלאכת האיסוף, הסיווג והמיון לניתוח העיוני". עוד נכתב שם שהספר עצמו סודר בשנת תשנ"ז. בשנת תשס"ב זכה הספר בפרס עמינח למחשבת הציונות הדתית.

בהערת אגב: לאורך המאמר נשתמש באופן עקבי במונח "איגרת" ולא במונח "מכתב" (למעט כשמדובר בביטוי רווח כגון "קשרי מכתבים" או "מכתב המלצה", וכן ברשימת המכתבים המפורטת), כדי להקל על הבידול הפונטי בינה לבין "מכותב".

² וכבר כתב הרב יצחק אריאלי, תלמידו הנאמן של הראי"ה, ששמע ממנו "שכל מלאכה שחוסכת מלאכה לשני - הרי הוא חכמה" (רשימה שפורסמה על ידי שאול שיף, "הוציא האדרת והלבישו" מוסף 'הצפה', כ"ח תשרי תשס"ד, אות י"ב), והכוונה בין השאר שאף עבודה שכזו דורשת חכמה כדי לעשותה כראוי. ויאם הדברים לאומרים, למתעדם ולנשוא מאמרנו.

נכללו בספר. סיבה נוספת היא שקשה מאד לאדם אחד, ואף לצוות של אנשים, להקיף בשלמות את הכמות האדירה של ספרים, קבצים ואף עיתונים שנדפסו בעולם היהודי מאז ימי הראי"ה, ואשר ישנה אפשרות תיאורטית שנדפסה בהם אחת מאיגרותיו. כלומר, אין כל דרך לוודא שנכללו בספר כל איגרות הראי"ה שנדפסו אי פעם – וממילא מובן שעתידות להתגלות בכל עת איגרות נוספות שכבר נדפסו אך נשמטו מעין העורך. סיבה שלישית היא שכפי המליצה הידועה, "כשם שאי אפשר לבר בלא תבן, כך אי אפשר לספר בלא שגיאות": כל ספר, בפרט ספר מסוג והיקף שבהם אנו דנים, איננו יכול להימלט משגיאות למיניהן – חלקן קטנות, חלקן בלתי מורגשות, וחלקן לעיתים גדולות ומהותיות.

לפיכך ברור שמהדורה חדשה לספר שכזה, אינה אלא שאלה של זמן, ובעיקר היא תלויה בהמשך הדפסת סדרת 'איגרות הראי"ה', מן השנים החסרות עדיין – תרפ"ו–תרצ"ה. אמנם, מאז יציאת הכרך האחרון בסדרה, חלק ד', חלפו כבר עשרים וחמש שנים (!). עיקר האנרגיה בהוצאת כתבי הראי"ה בדור האחרון, מושקעת משום-מה בעיקר בהוצאת 'קבצים', 'פנקסים', 'רשימות' ושאר ליקוטי הכתבים ההגותיים של הראי"ה, וזאת על אף שגלוי וידוע שרוב בניין (ויש אומרים אף רוב מניין) כתבים אלה כבר נדפס בסדרת ספרי האורות, ואף מן הנותר הודפס החלק המשמעותי ב'שמונה קבצים'; ובכל זאת ממשיכים מכוני ההוצאה–לאור שבדורנו לעסוק כמעט אך ורק בהוצאת כתבים שכאלה, תוך הזנחת הסוגה והייחודית של איגרות הראי"ה ומכתביו, שתכניהם לעיתים חשובים ועמוקים לא פחות, הן מבחינה הגותית והן מבחינה היסטורית.³

אולם לאחרונה התבשרנו שסוף–סוף נמצא גואל למלאכה יקרה זו, ה"ה ר' הראל כהן הי"ו מבית אל, שהחל לעסוק בימים אלה בהתקנת כל איגרות הראי"ה הנשארות לדפוס. ממילא, מובן שעם פרסום מלאכה זו יהיה הכרח להוציא מהדורה חדשה של 'מכותבי ראייה', שתכלול את כל האיגרות החדשות. מלבד זאת, במהלך עיסוקנו בשנתיים האחרונות בתולדות הראי"ה והגותו, במסגרת מחקר וכתובת מאמרים שונים, נתברר לנו שישנו עוד מקום רב להוסיף ולתקן כבר במהדורה הנוכחית של 'מכותבי ראייה', וזאת בהתבסס על החומר הקיים בידינו כיום. חלק מן הנתונים והממצאים שהעלינו חשובים ומהותיים לכל מי שעושה שימוש בספר זה, ועל כן ראוי לפרסמם ברבים כבר עתה – ובמהדורה השניה של הספר, שבוודאי תצא, יוכלו הדברים להיכלל באופן אינטגרלי.⁴

³ ניתן לומר כך: הרוצה לפגוש את הגותו של הראי"ה, יעיין בספרי האורות, והרוצה לפגוש את הראי"ה עצמו, יעיין בספרי האיגרות.

⁴ כאן המקום להעיר באופן כללי, שתועלת מרובה ניתן להפיק, אף אם הדבר דורש מאמץ נוסף, בריכוז כל האיגרות הידועות לנו שנשלחו אל הראי"ה: כמה מאות כאלה נדפסו זה מכבר ב'איגרות לראי"ה',

ההערות שנתקבצו בכלינו על 'מכותבי ראייה', מתחלקות לחמש קטגוריות: א. זיהויים של מכותבים המוגדרים לעת עתה כאלמונים. ב. תיקון זיהוי מוטעה של מכותבים. ג. הוספת מכותבים חדשים שלא נזכרו בספר. ד. ריכוז איגרות חדשות (אף של מכותבים שכבר קיימים) שנדפסו זה מכבר, אך נשמטו מעין העורך. ה. תיקוני שגיאות והערות כלליות.

2. קריטריונים לעריכת הספר

א. השיקולים להכללת מכותבים:

בטרם נפתח בתיקון הקיים והוספת איגרות ואישים, יש להעיר באופן כללי אודות עצם השיקולים להכללת גורם זה או אחר ברשימת המכותבים שבספר. על אף שבמבוא המקיף הרחיב הרב גוטל את הדיבור על הקריטריונים לכך, עודנו קיים לעיתים חוסר בהירות בנוגע לאופן יישום הקריטריונים. פעמים אף עולה הרושם שבשלב מסוים במהלך העבודה על הספר, הנטיה היתה להכליל בו [כמעט] כל איגרת אפשרית – בייחוד אם היא נדפסה ב'איגרות הראי"ה' – אף אם דורש הדבר גמישות רעיונית רבה ויצירת מכותבים מוזרים-קמעא, ואילו בשלב אחר של העבודה הנטיה היתה למעט בדברים מסוג זה. כך ניתן להסביר, לדוגמא, כיצד מופיעים תחת מכותב מס' 138, "תימן – קהילה", שני כתבי-הבירור של הראי"ה כנגד שיטתו של ר' יחיא קפאח בעניין הזוהר: הרי לא מדובר כלל באיגרות (ולכן אין להן כל פתיחה), ואף לא בהסכמות⁵, ולפי כל הקריטריונים שהוגדרו במבוא ל'מכותבי ראייה' (עמ' ל"ג וסביבו), לא היו ה'איגרות' הללו צריכות להיזכר בספר – וממילא לא גם ה'מכותב' הנ"ל⁶. תמוה במיוחד הוא קיומו של מכותב מס' 688, אריה סלוצקין:

איגרות נוספות נדפסו בכרכי 'סיני' לדורותיהם, ועשרות ומאות איגרות נוספות מפוזרות בספרים וקבצים שונים; אין צורך להסביר מדוע ציון האיגרות הללו במרוכז בשולי ערכו של המכותב (במידה שישנו), יעשיר מאד את הספר ואת התועלת הגלומה בו. כמו כן מורגש חסרונם של מפתחות נוספים בסוף הספר, כדוגמת מפתח כרונולוגי כולל לאיגרות (הממין את כולן לפי תאריך), ובעיקר מפתח נושאים מקיף, שקיומו יהפוך את הספר לשימושי ומועיל מאד גם עבור מי שאינו חוקר או היסטוריון.

⁵ אך בחינם הוכנס הכתב השני ל'הסכמות הראי"ה' (הסכמה מ"א) – הרי גם מדפיסיו הראשונים, בספר "אמונת ה'", ירושלים תרצ"ח, לא הגדירוהו כ"הסכמה", בשונה מהמכתבים שהדפיסו שם לפניו ואחריו. וזאת למודעי, שבספר 'הסכמות הראי"ה', ובפרט ברשימה הארוכה שבסופו, ישנם פריטים רבים שלא נכתבו ולא נדפסו כהסכמה כלל ועיקר (לשם המחשה: ב'הסכמות הראי"ה' הסכמה ט"ז הדפיסו הסכמה-כביכול מאת הראי"ה על הספר 'זכותא דאברהם'. לאמיתו של דבר זה לא יותר ממכתב ברכה ותודה על קבלת הספר 'מקיץ נרדמים', שנדפס בשלהי הספר 'זכותא דאברהם'. בדומה לכך גם באשר לספרים: 'בית נאמן', 'זכרון יעקב', 'חידושי הר"ה', 'כל בו', 'הפסגה', 'דבר בעתו', 'קול צעקת הרועים', 'קול מבשר' ועוד ועוד).

⁶ באותו אופן: איגרת מס' 14 בערכו של האדר"ת (מכותב מס' 846), למעשה אינה איגרת כלל, אלא בירור הלכה שנכתב כשלעצמו (שו"ת דעת כהן ס' ב'). כך גם באשר לאיגרת מס' 18 בערכו של האדר"ת,

אין בידינו אלא נוסח מצבתנו שנכתב על ידי הראייה (נדפס בנספחות ל'איגרות הראייה' ח"ב) – וכי זו איגרת!?

כהמשך לכך, אף אם שני הכתבים הנ"ל בעניין ר' יחיא קפאח היו איגרות של ממש, היה מקום לתהות האם יש מקום בספר למכותב כגון "תימן – קהילה"; בדומה לכך ניתן למצוא בספר את המכותבים "יהודי אמריקה" (מס' 12), "אפריקה" (מס' 14), "איכרי הארץ" (מס' 8) וכיוצא בזאת. האמנם מדובר בגורם מוגדר שקיבל איגרת מהראייה, עד כדי שזכאי הוא להיחשב כמכותב מן המניין? אפילו אם התשובה תהא חיובית, כמדומה שלא נעשתה עבודה עקבית באיגרות מסוג זה.⁷

הערה נוספת: במידה שהראייה נתן הסכמה לספר רק לאחר פטירת מחברו, מובן שאין מקום לציין את המחבר ז"ל כמכותב; ובדרך כלל צויינה הסכמה שכזו על שמו של האדם שפנה אל הראייה כדי לקבלה – מו"ל הספר, למשל – שברוב המקרים מוזכר אף הוא בגוף ההסכמה. אולם מתברר שלפעמים צויינה ההסכמה משום מה תחת שמו של הנפטר: וכן: בערכו של מכותב מס' 773, הרב ישראל אבא ציטרון, רשומה איגרת שנכתבה קרוב לשלוש שנים אחר פטירתו; ועיון בה מעלה שלא מדובר באיגרת אלא במאמר הערכה והסכמה לספר כתביו, שספק גדול אם יש מקום להכלילו ב'מכותבי ראייה'.⁸

שהינה למעשה קונטרס הלכה עצמאי (שם סי' מ"ה), שאין שום ראייה שנשלח אל האדר"ת. שני אלה אינם צריכים איפוא להיזכר ב'מכותבי ראייה'.

באופן אחר ניתן למצוא בספר את המכותב "מרכז הרב" (מכותב מס' 91), כשבערכו נסמנו משום מה האיגרות ששלח הראייה לרבני ויהודי הגולה אודות הישיבה. רק שתי האיגרות האחרונות מתוך השש ראויות להיכלל בספר, שכן הן נשלחו לחברי ועד ישיבת 'מרכז הרב'; לפיכך צריך המכותב להיקרא 'מרכז הרב – ועד'.

⁷ לדוגמא, לא נמצאת בספר איגרתו של הראייה ליהודי אתיופיה, מו' אדר תרפ"ג, בעניין התחזקות באמונה ('ליקוטי הראייה' ח"א עמ' 510–512), איגרתו למנהיגי יהודי מצרים מח' אייר תרפ"ז בעניין עזרה ליהודי תימן (שם עמ' 326–327), איגרתו ליהודי גלילות אפריקה הדרומית, מ"א תשרי תר"פ, בענייני צדקה (כרוזי הראייה עמ' 32). או איגרתו לגבאי בתי הכנסיות בעולם היהודי, מכ"א אלול תרצ"א, בעניין הלוח שבהוצאת ישיבת 'עץ חיים' ('מועדי הראייה' עמ' קפ"ט, וראה בדומה ב'כרוזי הראייה' עמ' 33). ישנן עוד איגרות רבות מסוג זה, שהופנו לקבוצת אוכלוסייה רחבה כלשהי, ודומה שבדרך כלל לא נכללו ב'מכותבי ראייה'. ב'אוצרות ראייה' מהדורת תשס"ב, כרך א' עמ' 441–442, נדפסה איגרת המופנית ליהודי: אוסטרליה, יפן, סין, הודו, והמזרח הרחוק בכלל. וכי יש מקום לרשום ערך נפרד עבור כל אחד מן ה'מכותבים' הללו? במה זכו איפוא יהודי ארה"ב ואפריקה? (ולפי דברי הרב גוטל עצמו, במבוא עמ' ל"ג, אלה כאלה אינם אמורים להיכלל בספר).

⁸ על כל פנים אין הוא יכול להימצא בערכו של הרב ציטרון, אלא בערכם של המו"לים, המוזכרים בו – אלמנת המחבר, רחל ציטרון (בת הרוגאצ'ובר), והרב אברהם יעקב ניימארק – שהם שקיבלו את ה'איגרת'. בדומה לכך: מכותב מס' 895, ר' זלמן יצחק שוורץ, נפטר לפני שהספיק להשלים את הדפסת ספרו, ואלמנתו היא שקיבלה את ההסכמה מהראייה, ואכן היא מוזכרת בה כמה פעמים, ולכן היה נכון יותר

כמו כן, בתוך חוג מכותביו של הראי"ה מראשי הישיבות, הוזכר גם הרב משה מרדכי עפשטיין (מבוא עמ' מ"ח), ובהערה על אתר נכתב: "עד היום לא פורסמו, ככל הנראה, מכתבי הרב קוק אליו, ברם אין ספק שהיו כאלה, כפי שמשתמע בבירור מאיגרותיו של הרב עפשטיין הממוענות אל הרב קוק"⁹. באותו אופן מוזכר שם הרב שמעון שקופ, ובחוג הרבני-חרדי הוזכרו כך גם הרב חיים ובנו הרב יצחק זאב סולובייצ'יק, והאדמו"ר ר' דוד בורנשטיין מסוכוטשוב, שכולם שלחו איגרות לראי"ה אך אין בידינו איגרות ששלח הוא אליהם. אם די בקריטריון זה כדי להימנות על חוג מכותבי הראי"ה, הרי שניתן למצוא עוד רבים כאלה, שניתן להסיק בבירור מאיגרותיהם לראי"ה שהיתה זו התכתבות דו-סטרית¹⁰ – אך בפועל רק מעטים זכו להיזכר באופן זה (אם כי רק במבוא). מסתבר שהנימוק לאיזכורם של הללו דווקא הוא משקלם התורני הגדול וה'חידוש' כביכול בעובדה שבינם ובין הראי"ה התקיים קשר מכתבים, אולם על כל פנים יש לתמוה על איזכורו של הרב יוסף

לרשום אותה כמכותב, ולא את בעלה (ממש כפי שעשה הרב גוטל במקרה של נפטר אחר, ראה במבוא עמ' פ"א). ואף שלא נתבאר לנו שמה, היה ניתן להזכירה כ"גברת שוורץ", בדומה למכותב מס' 239, "גברת בירגר" (ראה עוד להלן הערה 18, לגבי נשים מכותבות הראי"ה).

ואגב גברת בירגר, לאמיתו של דבר היא כלל לא היתה אמורה להיכלל בספר, שכן לא מדובר באיגרת שכתב אליה הראי"ה עצמו, אלא בהודעה קצרה "בשם מרן הגאון הרב הראשי שליט"א!" (איגרות הראי"ה ח"ד עמ' רנ"ט). עובדה זו צוינה על ידי הרב גוטל במבוא (עמ' פ"ב), ולא ברור מדוע בחר לבסוף להכלילה בספר, בניגוד לקריטריון שהוגדר על ידו במפורש (עמ' ל"ב).

⁹ יש לציין שנעם ארנון בחוברתו 'ראי"ה האורות והעיר האבות', חברון תשס"ד, עמ' 44–52, לא הצליח למצוא בארכיונים השונים כל איגרת מהראי"ה לרמ"מ עפשטיין; כל שמצא הוא מכתב ברכה לרגל עליית ישיבת סלבודקה לארץ ומכתב תנחומים למשפחתו לאחר פטירתו. הדבר מוזר במקצת, לאור הקשרים החמים שהיו בין השניים והאיגרות המצויות לפנינו ששלח הרמ"מ עפשטיין לראי"ה, שבשתיים מהן אכן מוזכרות איגרות קודמות שקיבל ממנו. אגב כך נציין איגרת נוספת מהרמ"מ עפשטיין לראי"ה, שלא נכללה ב'איגרות לראי"ה' ולא הוזכרה ב'מכותבי ראי"ה': מכתב ברכה לשנה החדשה, ח' תשרי תרפ"ה, נדפס בקובץ 'סיני גליון פ' [תשרי-אדר תשל"ז] עמ' ק"א. איגרת זו נשלחה אל הראי"ה בעודו בחו"ל, והרמ"מ עפשטיין הזכיר בה גם את הרב אברהם דובער כהנא שפירא שנמצא אז עם הראי"ה ו"מפני שאין לי אדרעסא שלו ע"כ לא כתבתי ביחוד אליו". מכנה את הראי"ה כ"הכהן הגדול לבית ישראל... מרא דארעא דישראל".

¹⁰ ובראשם הרב יצחק אריאלי, מהתלמידים המקורבים ביותר לראי"ה (שלא הוזכר כלל ב'מכותבי ראי"ה'), אשר ידועות לנו לפחות שתי איגרות ששלח לראי"ה (מי"א סיוון תרפ"ד בענייני הישיבה, ומי' אלול תרפ"ד בענייני השגת אתרוג לראי"ה; 'בשדה הראי"ה' עמ' 377); כמדומה גם שיש לפנינו לפחות איגרת אחת ששלח לו הראי"ה – והכוונה לדברים שנדפסו בסוף 'חבש פאר' מהד' תרפ"ה, אשר צורתם וסגונם מוכיחות בבירור שמדובר באיגרת: "ב"ה. לידידי הרה"ג... והנני בזה ידידו דוש"ת באה"ר...". היות שהרב אריאלי היה המו"ל העיקרי והאקטיבי מבין שני מוציאי הספר (ראה עמ' 3–4, דף ג"ז, ועוד: "המו"ל [י.ב.א.] = 'יצחק בן אביגדור'; כך גם כל הערות העורך לאורך הספר הן פרי עטו), ברור שהוא נמען האיגרת.

יהודה לִיב בלוך בחוג המכתבים ראשי הישיבות (שם), וזאת רק על סמך איגרת בודדת ששלח הוא (!) לרצי"ה (!!).

ב. השיקולים להכללת איגרות ומניינן:

שאלה הכרחית היא, בהמשך לכך, האם וכיצד יש להכליל בספר איגרת שנמענה אינו מוגדר, אולם נושא האיגרת הוא אכן אישיות או גוף מוגדר. כאלה הן, לדוגמא, שתי האיגרות שנשמנו בערכו של ר' יצחק גרשטנקורן (מכתב מס' 333), מייסד בני ברק: שתיהן אינן מופנות אליו, ועניינן קריאה לתמיכה בבני ברק, אולם בכל זאת הן מוקמו בערכו – כנראה מפני ששמו מפורש בתוכן האיגרות, ואין מכתב המתאים יותר ממנו (וכן נעשה בעשרות ומאות מקרים, בעיקר של מכתבי המלצה והסכמה על אישים או מוסדות). אלא שאם אכן זהו הקריטריון, ישנן עוד איגרות רבות מסוג זה שאינן מופיעות עדיין ב'מכתבי ראייה'¹¹.

באופן דומה יש לתהות: במקרה שאיגרת כלשהי של הראי"ה לא נדפסה בשלמותה, ואף לא ברובה, אלא רק צוטטו ממנה כמה משפטים מקוטעים או פסקה בודדת וכדומה, בצירוף תאריך או בלעדיו – היש מקום לסמנה ב'מכתבי ראייה'? ישנן דוגמאות רבות למקרים כאלה, ולא טרחנו לצייןם כיוון שלדעתנו התשובה שלילית (ואם תהיה התשובה חיובית, מן הראוי לציין בצד הרשומה – "חלקי"). גם הרב גוטל, ברוב המקרים, לא התייחס למקרה שכזה כאל איגרת של ממש שיש להזכירה ולסמנה בספר. אולם מתברר שבכל זאת ישנם כמה מקרים בהם נסמנה איגרת כזו ב'מכתבי ראייה', למרות שלא נדפסו ממנה אלא משפטים בודדים¹².

¹¹ ראה לדוגמא איגרת למען ישיבת נובהרדוק מג' ניסן תרנ"ז ('ליקוטי הראי"ה' ח"ג עמ' 170–169), איגרת למען ישיבת עץ חיים מי"ז אייר תר"פ ('ליקוטי הראי"ה' ח"ב עמ' 52–51), איגרת למען האחים דבורץ ותלמוד תורה שהקימו, מי"ח אדר תר"ץ (שם עמ' 110–109), ועוד רבות כהנה. אמנם, יש לחדד שמכתב המלצה וכדומה יכול להיחשב כשייך לנשוא המכתב רק אם הוא קיבל בעצמו את המכתב ישירות מהראי"ה; לעומת זאת, אם מדובר בפנייה ישירה לצד שלישי כדי לתמוך בנשוא המכתב, מובן שנשוא המכתב איננו יכול להיחשב כמכתב איגרת זו. לפיכך אכן הגיוני לסמן את מכתבי ההמלצה על ר"י גרשטנקורן בערכו שלו, אך את שלוש האיגרות שצויינו בהערה זו לא ניתן לסמן בערכם של הגופים הנזכרים בהן. לפיכך, למשל, באותו אופן של ר"י גרשטנקורן, יש מקום למנות את מכתב ההמלצה מניסן תר"פ בעד הישיבה לזכר הרידב"ז בצפת, שניתן – כמפורש בתוכו – לראש הישיבה, הרב נפתלי חנה'ליס ('ליקוטי הראי"ה' ח"ב עמ' 56–57), וכן הברכה לירחון הירושלמי 'שערי ציון' מחשוון תרפ"ג, שנדפסה בפתח גליון תשרי-חשוון תרפ"ג של הקובץ (ויכולה בהחלט להיחשב כהסכמה!), ועוד כיו"ב.

¹² ראה למשל האיגרת חסרת התאריך בערכו של ר' יקותיאל יהודה גרינוולד (מכתב מס' 330), וכן ארבע האיגרות האחרונות בערכה של הקק"ל (מכתב מס' 116; וראה להלן הערה 105). אגב אורחא נעיר שבערכו של מכתב מס' 388, קיימת בטעות שורה ריקה הנמנית כאיגרת נוספת.

כמו כן, במקרים בהם כתב הראי"ה איגרת המיועדת לשני אנשים בו-זמנית, האם יש להכלילה פעמיים – בערכו של כל אחד משני המכותבים? כאן הדעת נוטה להשיב בחיוב, וכך אכן נעשה בדרך כלל¹³, אולם התוצאה ההכרחית היא שמספר האיגרות הכולל הרשום בספר (כרגע: 2475), אינו מייצג כלל את מספר האיגרות שכתב הראי"ה בפועל, שכן קשה מאוד לדעת בכמה מקרים מדובר באיגרת בודדת שנשמנה בספר יותר מפעם אחת.

בעניין זה, הרב גוטל כותב (מבוא עמ' ל"ז) שאחת ממטרות הספר היא לחשוף מקרים בהם פוצלה איגרת לשתיים משיקולי תוכן, ושני החלקים נדפסו בספרים שונים; הוא מעיר ש"הדבר משפיע באופן ישיר לא רק על מנין האיגרות...", וש"אי מתן תשומת לב לתופעה זו ומעקב שיטתי אודותיה, עלולים היו כמובן לתת תמונה מעוותת, הן בתחומים כמותיים...". כלומר, התייחסות לאיגרת מפוצלת כזו כשתי איגרות נפרדות, עלולה להביא לניפוח מלאכותי של מספר האיגרות הכולל (הן לאישיות זו והן בכלל)¹⁴. אולם משום מה, בסופו של דבר, במקרים הללו שני חלקי האיגרת המפוצלת נסמנו ב'מכותבי ראי'ה' כשתי איגרות שונות, בשתי שורות נפרדות, עם מספור אחר!¹⁵ ואם כן כיצד יכול הקורא הפשוט שלא לקבל "תמונה מעוותת בתחומים כמותיים"?¹⁶

¹³ ראה לדוגמא הכרוז הפומבי של הראי"ה לרב זוננפלד (מכותב מס' 450) והרי"י דיסקין (מכותב מס' 347), שנשמנו בנפרד בערכם של שניהם (ובהקשר זה יש לתהות, האם כרוז פומבי זכאי באמת להיחשב כאיגרת, אף אם הוא הופנה לכתובת כלשהי פרטית או כללית), או האיגרת המפורסמת לארבעת האדמו"רים (מגור, מאוסטרובצה, מנובומינסק ומראדין), שנשמנה בערכו של כל אחד מהארבעה (ואגב, בכולם נרשם בטעות התאריך תרפ"א במקום תרפ"ו). לעיתים יצרה איגרת כפולת-מען שכזו מכותב נוסף שאילולי כן לא היה נזכר כלל: ראה מכותב מס' 88, "מכבי", ומכותב מס' 90, "מרכז בעלי המלאכה", שבשניהם צויינה איגרת זהה, שמוענה לשניהם. מאידך, ישנם מקרים בהם איגרת שנשלחה במפורש לכמה אנשים נרשמה משום מה בערכו של אחד בלבד מהם – ראה למשל האיגרת בערכו של מכותב מס' 249, שנשלחה – ככתוב בפתחה – גם לאדם בשם שבתי בוחבוט, שכרגע אינו מופיע ב'מכותבי ראי'ה', וכן האיגרת שבערכו של מכותב מס' 353, המופנית גם לרב יהודה סגל, שאינו מופיע כנ"ל. ראה גם 'איגרות הראי"ה' ח"ד איגרת א'קמט, שנשמנה בערכם של שלושה מתוך ארבעת האנשים הנזכרים בפתחה.

¹⁴ כדוגמא מציין שם הרב גוטל (עמ' ל"ט בהערה) איגרת לאחי הראי"ה ר' שאול חנא קוק (מכותב מס' 794) שפוצלה לשתיים. אולם לאמיתו של דבר, לא מדובר כאן באיגרת שפוצלה, אלא בשתי איגרות שונות (אף כי מאותה שנה), העוסקות בנושא זהה, וכפי שהעיר הרצי"ה ב'איגרות הראי"ה' (ח"א איגרת ה'): "ענין זה נדפס ב'משפט כהן' סי' קכ"א, ואח"כ מצאנוהו בעיקרו מבואר באיגרת הזאת".

¹⁵ ראה: מכותב מס' 87 איגרות 2–3, מכותב מס' 123 איגרות 10–11, מכותב מס' 157 איגרות 6–7, מכותב מס' 176 איגרות 8–9, מכותב מס' 260 איגרות 2–3, מכותב מס' 278 איגרות 6–7, מכותב מס' 300 איגרות 3–4, מכותב מס' 392 איגרות 3–4, מכותב מס' 425 איגרות 1–2, מכותב מס' 453 איגרות 9–10, מכותב מס' 483 איגרות 3–4 (הרצי"ה עצמו ציין שמדובר באיגרת מפוצלת, אולם הברכה בפתח האיגרת שונה, וצ"ג), מכותב מס' 504 איגרות 2–3, מכותב מס' 615 איגרות 1–2, מכותב מס' 638 איגרות 1–2, מכותב

לעיתים הביא הדבר לשגיאות אלמנטריות: לדוגמא, בערכו של אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ' (אז"ר, מכותב מס' 841) נסמנה פעמיים איגרת מי"ט טבת תרפ"ה, פעם אחת מ'איגרות הראי"ה' ופעם אחת מ'אוהב ישראל בקדושה' – אולם למעשה מדובר באותה איגרת בדיוק, בלא שום הבדל. כך גם בערכו של מאיר דיזנגוף (מכותב מס' 343), נסמנה פעמיים איגרת מח' אייר תרפ"ג, פעם אחת מ'איגרות הראי"ה' ופעם אחת מ'אוצרות הראי"ה' – אך שוב מדובר באיגרת זהה לחלוטין; ובדומה לכך אירע במקרים נוספים.¹⁷

ג. משמעות סכום האיגרות

כאן אנו מגיעים להערה כללית אודות היחס לכמות ותדירות האיגרות שכתב הראי"ה לדמות מסויימת או בתקופה מסויימת. הרב גוטל מאריך לתהות על הסיבה להפרשים הגדולים בכמות האיגרות ששלח הראי"ה לתלמידיו הקרובים ביותר (בנו הרצי"ה – 2000, חתנו הרב רענן – 45, הרב חרל"פ – 30, הרב 'הנזיר' – ארבעה בלבד; 'מכותבי ראייה' עמ' ל"ל-ל"א), וניכר שלדעתו ניתן לגזור מכך מסקנות של ממש. אולם מלבד שמאגר האיגרות שנדפסו עד עתה הינו חלקי, בפרט לגבי השנים תרפ"ו-תרצ"ה, ומלבד פקפוקים נוספים שהרב גוטל עצמו מציין ובראשם ההבדל בתקופות ההתכתבות, הרי שלעניות-דעתנו עצם הניסיון להסיק מסקנות על מידת מקורבותם של אישים שונים לראי"ה רק על סמך הפרזומה הצרה של חילופי איגרות בדואר, הינו בעייתי למדי.¹⁸ אם לא כן, נצטרך להסיק מסקנות

מס' 669 איגרות 2-3, מכותב מס' 777 איגרות 1,3, מכותב מס' 793 איגרות 65-66, מכותב מס' 820 איגרות 1-2, מכותב מס' 917 איגרות 1-2 שצויינו גם במכותב 918 איגרות 3-4 – ועוד.

¹⁶ הפיתרון לבעיה זו של מכתבים הנזכרים כמה פעמים אצל מכותבים שונים, או פעמיים אצל אותו מכותב, הוא שבפעם הראשונה בו נזכרת האיגרת בספר, אכן יינתן לה מספר, ולצידו סימון כלשהו (וכגון: *), ואילו בפעמים הבאות תצוין האיגרת בסימון הנ"ל בלבד, ללא מספר עצמאי (וכנ"ל במספור הפנימי שבערכו של המכותב; אם כי מוטב שאיגרת שפוצלה תסומן בערכו של המכותב פעם אחת בלבד, כשבשדה ה"מקור" תופיע הפניה לשני המקומות בו נדפסו חלקי האיגרת, בסימון "+", ואם בשני המקומות נדפס תוכן זהה, בסימון "/").

¹⁷ בערכו של הרצי"ה קוק (מכותב מס' 793), נסמנה פעמיים ברצף איגרת מי' ניסן תרע"ט, כשבשתי הפעמים ההפניה היא לאותו מקור בדיוק! עוד בערכו, נרשמה גם איגרת 60 וגם איגרת 61, על אף שב"שתיהן" יש הפניה הן לאיגרת השלמה שב'איגרות ראי"ה' והן לחלקה הקטן שב'אורח משפט' (וראה

דבריו הצודקים של הרב גוטל כנגד טעויות מעין אלו ממש, במבוא עמ' ל"א-ל"ב וכן שם בהערות 19,23).

¹⁸ ריבוי איגרות עשוי להעיד לעיתים לאו דווקא על מקורבות וקירוב מיוחד, או לחילופין ריחוק גיאוגרפי, אלא על קירבת-בשר פשוטה: רוב האיגרות לרב רענן, לדוגמא, עוסקות בעניינים משפחתיים. לשם השוואה, בסקירת ה'חוג הנשי' (מבוא עמ' פ"א-פ"ב) המעיט הרב גוטל מערך מכותבות הראי"ה קרובות משפחתו, עד כדי כך שבסיכום כתב ש"היקפו של אותו 'חוג נשי' מסתכם בארבע נשים מתוך למעלה מתשע מאות מכותבים" – ארבע נשים, מבלי לכלול במניין זה את אמו, בנותיו וכלתו של הראי"ה המוזכרות בסמוך; משום שאיגרות אליהן כקרובות משפחה הם כנראה עובדה טריוויאלית. אולם בְּמֶה

מן ה"עובדה" – המבוססת על נתוני 'מכותבי ראייה' – שבשבע השנים האחרונות לחיי הראי"ה לא קיבל ממנו בנו הרצי"ה אפילו איגרת אחת, כביכול, ושקשר המכתבים בינו לבין הרב חרל"פ הסתיים סופית בשנת תרפ"ד, כביכול, ושבין שלושת מכותבי הראי"ה ה'בכירים' ביותר לאחר קרובי משפחתו והרב חרל"פ, ניתן למצוא את ועד העיירה רחובות... מאידך, ב'מכותבי ראייה' נסמנו רק שבע איגרות (ולאמיתו של דבר – שש) לגר"ע גרודזינסקי, כולל חור גדול בין השנים תרפ"ה–תרצ"ד, בעוד שהמספר האמיתי של איגרות ששלח הראי"ה אליו עומד לכל הפחות על כמה עשרות¹⁹ – בדומה למספר האיגרות שקיבל ממנו. ישנם אישים נוספים שהיו מקורבים לראי"ה הרבה מעבר לאופן בו משתקף הדבר במישור חילופי האיגרות: לרב אריה לוי, למשל, אין כל איזכור ב'מכותבי ראייה' (וכן לרב יצחק אריאלי, כנ"ל), הרב איסר זלמן מלצר קיבל איגרת אחת בלבד – וכן הלאה²⁰.

והרי דוגמא הממחישה את האופן הרלטיבי שבו יש להתייחס לחלק מהנתונים שב'מכותבי ראייה', לפחות במהדורה זו: בערכו של ד"ר משה וולך, המייסד המפורסם של ביה"ח 'שערי צדק', מופיעות כרגע שתי איגרות בלבד, מן השנים תרס"ט–תרע"ג. אם יש

נחשבת פחות איגרת הראי"ה לכלתו חוה לאה אשת הרצי"ה קוק, מאיגרת לחתנו הרב שלום נתן רענן, כשתוכן שתיהן הוא עניינים משפחתיים? (עוד בעניין נשים מכותבות הראי"ה, ראה לעיל הערה 8, ולהלן הערה 66).

¹⁹ למרבה הצער, רוב איגרות הראי"ה לגר"ע גרודזינסקי אבדו כנראה מן העולם. בתשובה לפניית הרצי"ה קוק, שביקש ממנו בשנת תרצ"ח שישלח לו העתקים מאיגרותיו של אביו, השיב הגר"ע שמכתבי הגדולים שקיבל במשך השנים לא נשמרו בידו, עקב המלחמה והעתקת מקום מגוריו ('אחייעזר' – קובץ איגרות, בני ברק תש"ל, ח"ב עמ' תקצ"ה). ובכל זאת נחשפות מדי פעם איגרות נוספות לגר"ע – חמש כאלה יצוינו להלן, ואחת נוספת נדפסה ב'אוצרות הראי"ה'.

אגב, בערכו של הרב גרודזינסקי (מכותב מס' 322), נסמנה בטעות איגרת אחת פעמיים – מפני שב'דעת כהן' סי' רכ"ג נכתב התאריך ג' טבת, וב'ליקוטי הראי"ה' ח"א עמ' 332 נכתב התאריך ג' שבט. מדובר באותה איגרת: מלבד שהפתיחה זהה, וכך גם החתימה (שתצלומה מופיע שם עמ' 5), הרי גם הפסקה הראשונה היא אותה פסקה. כבר עמד על כך הרב עמיחי כינרתי, "הראי"ה והאחייעזר", תשס"ו, עמ' 44 (ומה שכתב שם בעמ' 43 שהאיגרת מכסלו תרפ"ט נדפסת לראשונה מכתב יד, הוא טעות; אף היא נדפסה בליקוטי הראי"ה ח"א. מקור הטעות, כמובן, הוא שאיגרת זו לא נסמנה ב'מכותבי ראייה').

²⁰ אף העובדה, אותה מזכיר הרב גוטל בהבלטה דרמטית (ראה מבוא עמ' מ"ז, ושוב בעמ' ע"ג–ע"ד), שעד כה נתפרסמה איגרת אחת בלבד של הראי"ה לעמיתו הראשול"צ הרב יעקב מאיר, אינה מוגמרת כלל וכלל, בהתחשב בכך שהשתתפותם יחד בראש הרבנות הראשית החלה רק בתרפ"א, והכרך האחרון של 'איגרות הראי"ה' מסתיים בתרפ"ה – כלומר שרוב תקופת כהונתם טרם 'כוסתה' בסדרת 'איגרות הראי"ה'; הדעת נותנת שעם פרסום האיגרות מן העשור החסר תיחשפנה איגרות נוספות לרב מאיר. אחת כזו, ידידותית בהחלט ('לכבוד עמיתי רא"ג צניף תפארה ידי"ג הגאון מו"ה יעקב מאיר שליט"א, נשיא הרבנות הראשית וראש הרבנים לא"י...'), תצויין להלן. אגב, בעקבות דברינו לעיל בהערה 6, עולה שבתקופה של תשע השנים שבין תרמ"ט לתרנ"ח, אין בידינו אפילו מכתב אחד של הראי"ה לחותנו האדר"ת! (אכן, כבר העיר הרצי"ה בהקדמה ל'איגרות הראי"ה' ח"א, שמכתבים רבים מאביו לאדר"ת לא זכו להשתמר).

בכך בכדי לסכם את מערכת קשריו עם הראייה, הרי שהדבר אומר דרשני; הרושם הנוצר הוא שיחסיו איתו נותקו או לפחות הצטננו מאד בתקופת ירושלים (אולי מפני שד"ר וולך היה כידוע מקובל למדי בחוגו של הרב זוננפלד, וכדברי הרב גוטל אודות הרב בן ציון ידלר, מבוא עמ' נ"ג הערה 80). אולם להלן נציין הפניות לחמש איגרות נוספות לד"ר וולך, החל מתחום האיגרות הקודמות (תר"ע-תרע"ב), דרך ראשית תקופת ירושלים (תרפ"א) ועד סמוך לפטירת הראייה (תרצ"ה) – ואלה רק האיגרות שנדפסו, מלבד אלה שאולי מצויות עדיין בכתובים – ומתברר שהקשרים נותרו כשהיו.

דוגמא נוספת: בערכו של הרב יהודה לייב מיימון (מכותב מס' 727) מצויות כרגע שתי איגרות בלבד, ושתייהן משנת תרע"ג. עובדה זו נדרשה על ידי הרב גוטל, הכותב: "יושם לב לפער הכמותי הניכר בין מנין האיגרות הגדול לרב בר אילן והמנין המצומצם מאוד לרב מימון: ארבע עשרה איגרות לרב בר אילן, בפרישה של עשרים שנה (תר"ע-תר"ץ) – שתי איגרות בלבד לרב מימון, ושתייהן מאותה שנה לבדה (תרע"ג); והדבר טוען ליבון שאין כאן מקומו ולא זו שעתו" (מבוא עמ' נ"ו הערה 96). אולם באותה שנה בה נדפס 'מכותבי ראייה', התפרסמו בקובץ 'סיני' שש (!) איגרות של הראייה לרב מימון, מראשית שנות התר"פ, ואיגרת נוספת נדפסה זה מכבר ב'חזון הגאולה', משנות התר"ץ, ומתברר שאותו פער כמותי וההבדלים לכאורה בטווח שנות-ההתכתבות היו מגדל הפורח באוויר²¹.

בעניין קרוב: הרב גוטל מאריך לתאר (מבוא עמ' ל"ג-ל"ה) את ההפרש העצום בין מספר איגרות הראייה משנותיו בחו"ל (תרמ"ג-תרס"ד), לבין מספר איגרותיו מעלייתו ארצה ועד אמצע תקופת ירושלים (תרס"ד-תרפ"ה): מהאחרונות יש בידינו למעלה מאלפיים, ואילו את מספר הראשונות אומד הרב גוטל כבעשרים-שלושים בלבד, וזאת על אף שמדובר בפרק זמן זהה (אם כי בשלב שונה בחיים). כדברי הרב גוטל, הדבר מלמד על גודל המפנה שחל בתחומי כתיבתו, השפעתו ופועלו של הראייה מאז דרך על אדמת א"י.

דבריו אודות המפנה נכונים כמובן, אך אנו מבקשים להפנות את תשומת הלב לעובדה שהתפנית הגדולה בקצב ובמספר איגרות הראייה שבידינו, למעשה לא אירעה בכ"ח אייר

²¹ שתי דוגמאות נוספות: בערכו של מאיר דיזנגוף, ראש עיריית תל אביב, ישנן כרגע שש איגרות בלבד, ואנו מוסיפים עוד שתיים-שלוש, אולם בארכיון 'בית הרב' טמונות עוד איגרות רבות אליו, מן השנים תרפ"ו-תרצ"ה (רובן, כמו גם אלה שנדפסו כבר, עוסקות בענייני שמירת שבת), עד שניתן להעריך את מספר האיגרות אליו כגבוהה פי שלושה לפחות מן הנסמן כרגע ב'מכותבי ראייה'. באותו אופן, בערכו של ביאליק רשומות כרגע שתי איגרות בלבד, ובמבוא (עמ' פ"ג) מעיר הרב גוטל שבוודאי ישנן עוד, כפי שהעיד הרצי"ה, "ואולם אלה, משום מה, עד היום לא פורסמו". אנו נציין להלן ארבע איגרות נוספות, שכולן נדפסו שנים לפני 'מכותבי ראייה', ומלבדן נדפסה אחת נוספת ב'אוצרות הראייה'.

תרס"ד, עם עלייתו ארצה, אלא שנתיים וחצי מאוחר יותר, בח' כסלו תרס"ז – היום בו החל הראי"ה לעשות העתקות לאיגרותיו ולשמור עליהן בצורה שיטתית ומסודרת²². ודוק: גם מן השנים תרס"ה–תרס"ו, שלאחר עלייתו לארץ, לא נדפסו ב'איגרות הראי"ה' אלא כעשר איגרות לשנה, ואילו משנת תרס"ז לבדה, בה החלה ההעתקה המסודרת, נדפסו למעלה מחמישים איגרות! עובדה זו ראויה להדגשה, שכן היא מלמדת שמספר האיגרות האמיתי שכתב הראי"ה בתקופת רבנותו בחו"ל, גדול כנראה עשרת מונים ממה שמצוי בדינו כיום²³. עוד יש להוסיף שלמרות אומדנו הנ"ל של הרב גוטל – "שתיים–שלוש עשרות בלבד" – הוא עצמו הכליל ב'מכותבי ראי'ה' למעלה משבעים איגרות, תשובות והסכמות של הראי"ה מתקופת חו"ל; ואנו נציין להלן כעשר נוספות. לאור כל האמור, יש לשער שהיחס האמיתי בהיקף האיגרות שכתב הראי"ה בשתי התקופות אינו אחד למאה כדברי הרב גוטל (שם), אלא קרוב יותר לאחד לעשר.

3. זיהוי מכותבים:

א. מכותבים ללא שם משפחה

כאמור, הספר מוקדש, כפי שמעיד עליו שמו, למכותביו של הראי"ה – האנשים עמם עמד בקשרי מכתבים. כך גם מסודר הספר: לא על פי סדר כרונולוגי, למשל, אלא על פי שמותיהם של המכותבים – במטרה מוצהרת לשפוך אור על הקשת הרחבה של אישים מכל גווני החברה שהתכתבו עם הראי"ה. לפיכך, ברור שזיהוי מדויק של המכותבים הינו דבר עקרוני ורב-חשיבות, כפי שציין הרב גוטל (מבוא עמ' ל"ח). כמובן, לא תמיד קיימת היכולת לזהות את המכותב, ואכן בעמ' 39–42 צוינו עשרים מכותבים ששם משפחתם לא נודע – בעיקר מפני שלא נתפרש באיגרות הראי"ה אליהם – וסומן לפיכך בסימן שאלה. אולם האם אלמוניותם של מכותבים אלה היא עובדה מוגמרת? כפי שנראה להלן, מתברר שהתשובה שלילית: ניתן לזהות ללא מאמץ רב למעלה ממחצית מהם.

בכמה מקרים מאלה הזיהוי פשוט עד כדי תמיהה: מכותב מס' 166 הוא אדם בשם ר' שמריהו יוסף, שהראי"ה פונה אליו כרב העיירה קוסובה. פלא כיצד לא הרגיש הרב גוטל

²² כעדות בנו הרצי"ה, הקדמה ל'איגרות הראי"ה' ח"א עמ' ח'.

²³ להמחשה: את היקף האיגרות ששלח הראי"ה לחותנו האדר"ת, רובן-כולן בהיותם בחו"ל, מעריך שם הרצי"ה ב"ספרים שלמים" (של כת"י), ובנוסף הוא מזכיר איגרות רבות למשפחתו, וכן חילופי איגרות עם יעד יפו, הרב אליעזר גורדון מטלז ואחרים בשנתיים שלפני עלייתו לארץ, ואיגרות נוספות מתקופה זו שקיומן היה ידוע אך רובן לא נשתמרו מפני אי-ההעתקה.

שמדובר ברב שמריהו יוסף קרליץ אב"ד קוסובה, אביו של ה"חזון איש"²⁴. באותו אופן, ברור ללא ספק שמכותב מס' 152, ר' אריה מרדכי מבני ברק, הוא הרב אריה מרדכי רבינוביץ, ממייסדי בני ברק ורבה הראשון – הראי"ה עצמו מגדירו באיגרותיו כאב"ד המקום²⁵. כך גם בולט אי זיהויו של מכותב מס' 157, אדם בשם ר' יעקב יוסף, שעל פי המידע שבאיגרות אליו כיהן כרבה של עקרון. לא קשה לברר מי היה אז רבה של המושבה עקרון: זהו הרב יעקב יוסף דזימיטובסקי²⁶. במהלך הספר מוזכרת דמות זו לא פחות מארבע פעמים²⁷, כשבאחרונה שבהן אף מורחב הדיבור על איגרות הראי"ה אליו ועל סוגיית רבנות עקרון – מבלי לעמוד על שמו המלא.

קבוצה נוספת של אנשים שניתן לזהות במאמץ מועט יחסית, היא רבנים בעלי שם בלתי-נפוץ שהתגוררו במקום מוגדר. כך הוא לדוגמא מכותב מס' 155, ר' חיים דוב, שאחת האיגרות אליו נשלחה ליישוב שפיה: קרוב לוודאי שמדובר ברב חיים דב קנטור, שהתגורר בשפיה ושימש בה כרב, שו"ב ומוהל, וכן שימש כרב היקב בזכרון יעקב הסמוכה – ואכן חלק מההתכתבות עם הראי"ה נעשית בהקשר זה²⁸. שם משפחתו של מכותב מס'

²⁴ כבר הבחין הרב משה צבי נריה בזהותו של המכותב, במאמרו "חזון וראיה": 'בשדה הראי"ה', כפר הרואה תשמ"ז, עמ' 238.

²⁵ באיגרת מאוחרת יותר, שטרם נדפסה, ממליץ עליו הראי"ה כרב בשכונת בתי ורשה בירושלים (מכתב מג' כסלו תרפ"ט, נמצא בארכיון "בית הרב" מס' 218) – ואכן הרב רבינוביץ נתקבל לכהונה זו. עוד נציין שהרב רבינוביץ הדפיס בירושלים תר"ץ קונטרס בשם 'קול מציון', פולמוס כנגד חוברת בשם 'כבוד ירושלים', ובראשו כרוז מהראי"ה באותו עניין.

²⁶ על קשריו עם הראי"ה ומינויו לרב המושבה הרחוב הרמ"צ נריה, 'סיני' גליון ק"ב עמ' תקצ"ח-תקצ"ט; שם מובאת גם איגרת של הראי"ה מי"ג תשרי תרס"ט (נדפסה שוב ב'בשדה הראי"ה' עמ' 260) – שלא הובאה ב'איגרות הראי"ה' ח"א ולא צוינה ב'מכותבי ראייה'. בהמשך ישב הרב דזימיטובסקי בירושלים, והיה מתומכיו של הראי"ה בפרשת הרבנות ולאורך כל הדרך (וראה 'אור המזרח' שנה ט"ו חוברת ג' [ניסן תשכ"ז] עמ' 188).

²⁷ עמ' ל"ה הערה 29, עמ' ל"ו הערה 32, עמ' עמ' מ"ד הערה 18, עמ' מ"ו-מ"ז הערה 35. אגב, מעורבותו של הראי"ה בסכסוכי הרבנות בעקרון, החלה עוד בחורף תרס"ה – חצי שנה בלבד לאחר עלייתו לארץ – אז נקראו לעקרון שלושה רבנים כדי לפתור את הסכסוך דאז: הראי"ה מיפו, הרב אריה לייב הרשלר (דיין) והרב מרדכי לייב רובין (שניהם מבד"ץ האשכנזים בירושלים). השלושה ישבו יחד בדין, ופסק דינם המשותף נתפרסם ב'חבצלת' ג' כסליו תרס"ה [שנה 35 גל' 6] עמ' 47. מאוחר יותר שימש הרב רובין בעצמו כחצי שנה אב"ד בעקרון, עד להגעתו של הרב דזימיטובסקי; לתקופה זו שייכות שתי האיגרות שקיבל הרב רובין (מכותב מס' 856) מהראי"ה.

²⁸ על קשריו עם הראי"ה ניתן לקרוא בין השאר בספר 'אלה מסעי – רשימת מסעי הרבנים', מהד' ה' לוי, מבשרת ציון תשס"א, עמ' 96–94 ובפרט הערה 51 (עוד אודותיו ראה בקובץ 'אורייתא' גליון י"ח, נתניה תשנ"ו, עמ' שכ"ח-שכ"ט ובפרט הערה 8 והנסמך בה). איגרת נוספת של הראי"ה לרב קנטור, שלא נזכר ב'מכותבי ראייה', מכ"ה אייר תרפ"ב, נדפסה ב'מלאכים כבני אדם' [מהדורת תשנ"ד, וכן להלן] עמ' 118. שתי איגרות נוספות אליו, שלא נדפסו, נמצאות בארכיון "בית הרב" מס' 446 (מכ"ו טבת תרפ"ג) ו-457 (מ"ד תשרי תרפ"ד).

150, ר' אברהם צבי פנחס, שבאיגרת הראי"ה אליו מוגדר כ"הגאבד"ק סערהי", הוא למעשה – פנחס, אם כי בשלב מאוחר יותר נוסף לו גם 'אלישברג; הרא"צ פנחס-אלישברג למד בוולוז'ין לצד הראי"ה, ואכן בזמן התכתובת שימש כרבה של סערהי²⁹.

בקלות דומה ניתן לברר גם את שם משפחתם של כל אלה שספרם הוזכר בגוף האיגרת – פרט שצויין על פי רוב בקטגוריית "נושא/תוכן המכתב". כך לדוגמא באשר למכותב 161, ר' נחום, שהאיגרת אליו עוסקת בספרו 'נחמות ארץ ישראל': עיון פשוט בספר זה מגלה ששם משפחתו הוא בלומברג. כך גם לגבי מכותב מס' 160, ר' נח חנוך העניך, שקיבל מכתב ברכה שנדפס בתחילת הספר 'מנחת ריב"א' לר' יצחק חריף קצקה: בדיקה קלה מגלה את שמו המפורש מתנוסס בשער הספר – ר' חנוך העניך קצקה, נכד המחבר. כך גם לגבי מכותב מס' 162, ר' שבת, תושב בויסק שקיבל איגרת לרגל הדפסת הספר 'זהב שחוט', והצצה בספר מגלה את שמו המלא, הרמוז בשם ספרו: ר' שבת חיים שוחט.

אדם נוסף שניתן לזהות ללא קושי הוא מכותב מס' 158, ר' ישעיה מצפת: הראי"ה מתייחס אליו בכבוד גדול – "לכ' ידי"נ הרב הגאון מו"ה ישעי' שליט"א, הרב בעיה"ק צפת"ו... והנני בזה חותם בכל חותמי ברכות באה"ר כנה"י ונפש ידי"ע דוש"ת מלונ"ח" – וקשה להניח שהיו אז בצפת הרבה רבנים בשם "הרב ישעיה" שקיבלו ממנו יחס נכבד כזה. למעשה, ידוע לנו על "הרב ישעיה מצפת" אחד ויחיד באותן שנים: הרב ישעיה הלוי הורביץ, רב ואב"ד בצפת דאז³⁰, ואכן היה מקושר לרב קוק³¹ וקיבל ממנו באותה שנה (תרפ"ב) הסכמה על ספרו 'יבא שילה' (סנט לואיס תרפ"ז), בה מתייחס אליו הראי"ה במילים חמות מאד. הסכמה זו נשמטה משום מה מ'מכותבי ראייה', אף שצויינה ב'הסכמות הראי"ה', ואף שהרב גוטל עצמו הזכיר את הספר הנ"ל בביבליוגרפיה ל'מכותבי ראייה'³².

²⁹ ראה 'אנשי שם – לקסיקון רבני עולמי', ירושלים-ת"א ת"ש, עמ' 10 (בין השאר מוזכר שנמנה על 'חובבי ציון'; נפטר בתל אביב בשיבה טובה).

³⁰ בה ישב עד אמצע תרפ"ב, אז יצא לאמריקה. ראה אודותיו: הרב מאיר וונדר, 'אנציקלופדיה לחכמי גליציה' כרך ב', ירושלים תשמ"ב, צד 247-249. הסכמת הראי"ה שתצויין להלן נכתבה שבועות ספורים לפני עזיבת הרב הורביץ את הארץ – דבר שצויין בתוכן ההסכמה. ראה להלן גם מכתב לרב אהרן טייטלבוים, אודות עזיבת הרב הורביץ.

³¹ ואף הגיע לירושלים ונאם באסיפה שהתקיימה בית הכנסת 'החורבה' לרגל יסוד הרבנות הראשית (ראה מודעה, 'מלאכים כבני אדם' עמ' 92). גם כששהה באמריקה המשיך הרב הורביץ לעמוד בקשרים עם הראי"ה; ב"ט טבת תרפ"ד כתב לו הלה מכתב ברכה לרגל מינויו לרב בקנדה – המכתב נמצא בארכיון "בית הרב" מס' 495ט.

³² יש לציין שאיגרת נוספת של הראי"ה לרב הורביץ, משנת תרצ"ה, ברכה על ספרו 'פרדס הארץ', נדפסה ב'ליקוטי הראי"ה' ח"ב עמ' 59 (עם הערה ארוכה מהרמ"צ נריה), ונשמטה אף היא מ'מכותבי ראייה'.

וכך לא זכה גם הרב הורביץ לערך משלו³³. כמו כן סביר מאד להניח שמכתב מס' 153, ר' גדליה, המוגדר על ידי הראייה כ"שו"ב דזכרון יעקב", הוא ר' גדליה כהנא, שאכן שימש כשו"ב במושבה זו, ורבני "מסע המושבות" והראייה בתוכם אכלו על שולחנו³⁴.

במידה מסויימת ניתן לזהות גם את מכתב מס' 149 – שני אנשים בשם הלל ומאיר שקיבלו יחד איגרת מהראייה. זהותו של מאיר הנ"ל אינה ברורה, אולם הלל הנ"ל הוא קרוב לוודאי מכתב מס' 758, הלל פלמן³⁵, אשר באיגרת אליו (משנת תרע"ו) מכונה "ידידי החתן היקר", וכך כינויו גם באיגרת שנשלחה באותו יום לרב מאיר ברלין ('איגרות הראייה' ח"ב עמ' שכ"ט) – "ידידי החתן הרב החריף ובקי..." – וגם באיגרת להלל הנ"ל, שנכתבה באותה שנה, הוא מכונה בצורה זהה: "ידידי... החתן היקר הרב החור"ב...". עיון מדוקדק בתוכן האיגרות מעלה אף הוא את המסקנה שמדובר באותו אדם (בשתייהן נזכרת דרישת הראייה בשלום בנותיו).

לסיום פרק זה: מכתב מס' 147 מופיע כרגע כ"[?], א.", שכן במכתב הראייה אליו (נדפס בקובץ 'שערי ציון' ושוב ב'מועדי הראייה' עמ' ל'–ל"א), הושמט שמו המלא. מדובר בבעל חנות צילום שבשנת תר"ץ פתח את חנותו בשבת, ובתגובה יצאו כל רבני ירושלים, בראשות הראייה והרב זוננפלד, במחאה חריפה מאין כמוה. המחאה עשתה את שלה, ובידיעה על הפרשה ב"שערי ציון" נכתב ש"פרסום השם [=של אדם זה] נתעכב מפני שמודיעים שהמחלל עומד לשוב בתשובה". כיום, כשהפרשה שייכת להיסטוריה, כבר ניתן לגלות

³³ אגב, דמותו יכולה לסייע לפתרון פליאתו של הרב גוטל ('מכתבי ראייה' עמ' מ"ו הערה 34), מדוע הראייה נמנע באותם ימים מלהגדיר את הרב אברהם ל"ב זילברמן כרבה של צפת, שהרי לכאורה "כבר משנת תרע"ח הוא מכהן כרבה הראשי": לאמיתו של דבר, הרב זילברמן, גיסו של הרב הורביץ, ישב יחד איתו בבית הדין בצפת (ראה 'בא שילה' עמ' י"א), ולצידם ישבו הרב נחום אתרוג ואחרים – ומסתבר שלפחות באותה תקופה לא הוגדר איש מהם באופן רשמי כ"רבה של צפת", גם אם אחרים הגדירוהו כך (באשר לרב הורביץ, הרב חיים הירשנזון כינהו "הגאב"ד בעיה"ק צפת" – 'מלכי בקדש' ח"ד, ניו יורק תרפ"ד, עמ' 104–100; ומחותנו של הרב הורביץ, הרב אברהם הלוי מהודר, הגדירו במפורש כ"הרב הראשי בצפת" – 'אמרי קדוש', תל אביב [תשכ"ב], עמ' קכ"ט. הראייה עצמו כינהו "הרב בעיה"ק צפת", ובהסכמתו הגדירו כ"רב ואב"ד בעה"ק צפת"). ממילא מובן מדוע נמנע הראייה בד"כ מלהגדיר דווקא אחד מהם כרבה של צפת (על אף שהרא"ל זילברמן היה בנו של הרב הקודם, ר' רפאל). עוד בעניין זה ראה 'איגרות הראייה' ח"ד איגרת א'קטו, שם מוזכר בשנת תרפ"א "סידורו של משרד הרבנות בצפת" – המשתלשל ישירות מייסוד הרבנות הראשית; המשך העניין באיגרת משנת תרפ"ג שלא נדפסה, נמצאת בארכיון "בית הרב" מס' 385ט (עוד על הקפדת הראייה בין "הרב ד..." ל"רב ב..." או "רב מ...", ראה להלן הערה 47).

³⁴ ראה 'אלה מסעי' – רשימת מסע הרבנים (מהדורת תשס"א), עמ' 239.

³⁵ הלא הוא האיש שלפי השערת פרופ' שלום רוזנברג ואחרים, הריהו האדם המיסטורי שנודע לימים בשם "מר שושני", והיה המורה הרוחני של פרופ' רוזנברג, הפילוסוף עמנואל לוינס, הסופר אלי ויזל ועוד (ראה הראיון עם פרופ' רוזנברג במוסף "שבת", 'מקור ראשון' גליון חג הפסח תשס"ז; ראה גם באתר: <http://hagut.org/6724>). אנו מודים לרב יואל קטן על ההפניה לעובדה זו.

שאדם זה הוא צבי אורון (ארושקס), אחד הצלמים המפורסמים שפעלו בארץ ישראל בתקופת המנדט.³⁶

ב. איגרות נטולות שם המכותב

סוגה נפרדת הן האיגרות בהן לא נדפס כלל שם המכותב, וממילא לכאורה אין דרך לזהות במי מדובר; הללו רוכזו תחת מכותב מס' 146. אכן, אפילו במקרים אלו ניתן לעיתים לפתור את תעלומת הזיהוי – למשל במידה שמתפרסמת מאוחר יותר האיגרת בשלמותה. הרי דוגמא: איגרת מס' 26 במכותב הנ"ל, מתאריך כ"ט אלול תרע"ו, נדפסה במקוטעין וללא שם המכותב בשו"ת דעת כהן, ולפיכך צויינה כחסרת זיהוי. אך לפני כארבעים שנה נדפסה האיגרת השלמה, בקובץ 'הדרום' חוברת ל"ג (תשל"א) עמ' 188–195, ושם מבואר שמו של המקבל: ד"ר מאיר צבי יונג, מכותב מס' 504.³⁷

באופן דומה, איגרת מס' 45 במכותב הנ"ל (מס' 146), היא תשובה בהלכות פסח שנדפסה בשו"ת אורח משפט ללא פתיחה, ומחתימתה מבואר שמדובר במכתב. אמנם, תשובה זו נדפסה גם בשו"ת דברי חזקיהו ח"א, ירושלים תרצ"ה, קונטרס ב' עמ' נ"ח–ס"א, כולל הפתיחה, ומתברר שהמכותב הוא מחבר הספר, הרב חזקיה שבתי (מכותב מס' 893).

לפעמים אף אין צורך בחשיפת האיגרת המלאה כדי לפתור את תעלומת זהות המכותב, אלא די בנתונים הנמצאים לפנינו. כך הוא באשר לאיגרת מתאריך ב' סיון תרצ"א, המופנית ל"הרב דכפר סבא" – וכיוון שלא נתפרש שמו, מוקמה האיגרת ברשימת המכותבים האלמוניים (מכותב מס' 146, מכתב 38). אולם בסדרת ספרי השו"ת של הראי"ה נדפסו חמש איגרות לרב אברהם רייניק (מכותב מס' 882), כולן מתאריכים סמוכים (תר"ץ–תרצ"ג, ואחד מהם אף נכתב בא' תמוז תרצ"א – פחות מחודש לאחר האיגרת הנזכרת), ובכולם בלי יוצא מן הכלל הוא מוגדר כ"האב"ד דכפר סבא" (וכיו"ב); מתברר איפוא המכותב ה'אלמוני' הנ"ל, אינו אלא הרב רייניק.

³⁶ שמו נחשף במסמכים שנתפרסמו בספרו של הר"מ פרוש, 'שרשרת הדורות בתקופות הסוערות', ירושלים תשס"א, ח"ג עמ' 39–42, שם נתפרסם גם מכתב ששלח אורון לראי"ה, בכ"ו ניסן תר"ץ, בעקבות המחאה, בו התחייב לסגור את חנותו בשבת ויו"ט (חתימתו: ה. ארושקס, כלומר הרש=צבי).

³⁷ האיגרת נדפסה שנית בקובץ 'ניצני ארץ' חוברת ח', תשנ"ב, שם העלה המהדיר (ר' יוחנן ישמח ז"ל) השערה שהתשובה שנדפסה ב'דעת כהן' היתה טיוטה, ולכן היא חלקית. עוד נדפסה שם בעמ' 279–286 איגרת ארוכה נוספת אל ד"ר יונג, באותו נושא, מעשי"ת תרע"ז, שאף היא פורסמה לפני כן ב'הדרום' הנ"ל (ואינה נזכרת ב'מכתבי ראי"ה'). ב'הדרום' חוברת כ"א [תשכ"ה] עמ' 137 נדפס מכתב נוסף לרב יונג, מי"ז אלול תרע"ח, בעניין "דגל ירושלים", שאף הוא לא נזכר ב'מכתבי ראי"ה' (וראה להלן בסוף המאמר, קטע איגרת נוסף לרב יונג).

כך גם לגבי מכתב מס' 23 ברשימת האלמוניים: מדובר באיגרת מכ"ד ניסן תרע"ג בעניין צורות מזלות במחזורים וסידורים, המופנית ל"ידי"ן הרה"ג שליט"א – בלי לפרש את שמו – וב'מכותבי ראייה' נסמן מקורה לשלושה מקומות: אורח משפט סי' כ"א אות ב', עזרת כהן עמ' שצ"ג, ודעת כהן סי' ס"ד. לכשנפתח את הדברים במקורם, נמצא שב'אורח משפט' שם אות א' ישנה איגרת באותו נושא ממש, מכ"ח סיון תרע"ב, לרב אליהו זלמן וידרין (מכתב מס' 425) – ואיגרת זו היא הנמצאת בסימן ב'דעת כהן' שאליו הפנה הרב גוטל! ואם נאמר שההפניה ל'דעת כהן' היא בסך הכל טעות, הרי שב'עזרת כהן' שם מופיעה הערה מפורשת של העורך, הרצי"ה קוק, המבהיר ששתי האיגרות, הן ה'אלמונית' והן המפורשת, נכתבו לרב וידרין. יתרה מכך, בערכו של הרב וידרין אנו מוצאים איגרת מס' כ"ד ניסן תרע"ג! היא-היא האיגרת ה'אלמונית' הנ"ל, שנדפסה בשלמותה גם באיגרות הראי"ה ח"ב איגרת תקל"ד, למרות שמדובר באיגרת הלכתית.

במקרה נוסף, בו לא מדובר בחוסר-זיהוי אלא בזיהוי חלקי, חשיפת הזהות המדויקת, מגלה שמדובר בדמות ידועה למדי בירושלים שלפני מלחמת העולם הראשונה: שמו של מכתב מס' 335 נרשם לעת עתה ב'מכותבי ראייה' בצורה עמומה (על פי האופן בו כונה באיגרות הראי"ה אליו): ל' א.ל. ד"ק. למעשה, שמה המלא של דמות זו הוא ל' אריה לייב הרשלר, מוותיקי הדיינים של בד"צ הפרושים בירושלים ומבוני העיר, שכונה גם ר' לייב דיין, ונהג לחתום בדרך כלל "אריה לייב בהרא"ד", לעיתים בתוספת "ד"ץ [בפעה"ק]" (ומכאן פניית הראי"ה אליו בכינוי זה)³⁸.

כמו כן, מכתב מס' 280, הרשום כרגע כ"ברנדיס", הוא קרוב לוודאי השופט המפורסם לואיס ברנדייס, עמיתו של פרופ' י"ל מגנס בהנהלת הגרסה המוקדמת של ה"ג'וינט" שנוסדה בתחילת מלחמת העולם הראשונה, ובהקשר זה פונה אליהם הראי"ה (עמית נוסף בהנהלה דאז היה אליהו זאב לוויין-אפשטיין, המוזכר אף הוא באיגרת הראי"ה).

ג. בלבול בין מכותבים:

עד עתה עסקנו במקרים של חוסר-זיהוי, אך ישנם גם מקרים רבים של זיהוי מוטעה. כך, למשל, פוצל אדם אחד לשלושה מכותבים שונים: מכתב מס' 148, הנמצא ברשימת שמות המשפחה הבלתי מזוהים, נקרא ר' אהרן הכהן – אולם אין כל סיבה להבדיל בינו

³⁸ אחת מאיגרותיו לראי"ה, משנת תרס"ה, נדפסה ב'איגרות לראי"ה' עמ' נ"ג. כמו כן הזכרנו לעיל (הערה 27) את נסיעתו לעקרון יחד עם הראי"ה. עוד אודותיו ראה ב'אנציקלופדיה לתולדות חכמי ירושלים' ח"א טור רכ"ט-ל"א, בספרו של י"י ריבלין 'מאה שערים' עמ' 160-161, וכן בספרו של ר"א וייס 'בשעריך ירושלים' עמ' 55, 82, ובספרו של רמ"מ פרוש 'בתוך החומות' עמ' 14, 210, ועוד.

לבין מכותב מס' 375, הרב אהרן הכהן מפתח תקוה; הן לפי שנת ההתכתבות, הן לפי הנושא והתוכן והן לפי צורת הפנייה, ברור שמדובר באותו אדם. יתרה מכך, קרוב לוודאי ש"שניהם" גם יחד אינם אלא מכותב מס' 189, הרב אהרן הכהן אורלנסקי אב"ד פתח תקוה; תפקידו כאב"ד המושבה מצויין ברוב האיגרות אליו, כולל כאלה שנסמנו תחת מכותב מס' 375. מאידך, תחת מכותב מס' 375 הנ"ל נסמנה ברכת הראי"ה בתרפ"ג לספר 'עבודת הקרבנות', שגם מחברו קרוי הרב אהרן הכהן – אך דווקא הפעם מדובר באדם אחר לגמרי, הלא הוא חתנו של ה"חפץ חיים"! שעקב טעות זו לא זכה לערך משלו.

עוד מתברר שלא רק לחתנו של ה"חפץ חיים" אירע כן, אלא גם ל"חפץ חיים" עצמו: מכותב מס' 532 הוא "כהן, ר' ישראל מאיר [החפץ חיים]", ובערכו נסמנו שתי איגרות, אחת מהן מכ"ד תמוז תרפ"ג. והנה, מכותב מס' 383 הוא "הכהן, ר' ישראל מאיר" – כאילו מדובר באדם אחר. ולא זו בלבד, אלא שאחת משתי האיגרות שבערכו, היא אותה איגרת מכ"ד תמוז תרפ"ג!³⁹

כך גם אין ספק שמכותב מס' 374, ר' אברהם יעקב הכהן, הלא הוא מכותב מס' 188, הרב אברהם יעקב הכהן אורלנסקי – בנו של הרב אהרן הכהן אורלנסקי הנ"ל, שהיה אב"ד זכרון יעקב.⁴⁰

בלבול דומה נפל באשר למכותב נוסף, כשגם הפעם קשורה הטעות בשם המשפחה "הכהן": מכותב מס' 376 הוא ר' אהרן מנדל הכהן, אשר כפי שכותב הרב גוטל⁴¹, היה רב העדה האשכנזית בקהיר והעלה יוזמה לכינוס רבני ישראל לשם הקמת סנהדרין; הרב גוטל אף מזכיר את ספרו 'יד ראם'. והנה, שמו של מכותב מס' 534 הוא ר' מנדל כהן, משל מדובר באדם נוסף – בעוד שלמעשה זהו שוב הרב אהרן מנדל הכהן; כך ברור מתוכן שתי האיגרות אליו – החזרת הסמיכה⁴², וחידוש הסנהדרין. ואם לא די בכך כדי להוכיח שמדובר באותו אדם, הרי תוכיח זאת העובדה ששתי האיגרות הללו נדפסו אף הם בספרו הנ"ל של הרא"מ הכהן, 'יד ראם'⁴³. לא זו בלבד, אלא שמכותב מס' 384, ר' מנחם מנדל

³⁹ במקרה זה, הגורם לטעות הינו כנראה כפול: ראשית, ההבדל ברישום בין "כהן" ו"הכהן", ושנית העובדה שאיגרת מסויימת זו נדפסה בשלושה ספרים שונים. לעומת זאת נציין מקרה אחד שבו טרח הרב גוטל וזיהה את שם משפחתו של מכותב נוסף ששמו ב'איגרות הראי"ה' מסתיים ב"הכהן" ותו לא: הרב צבי הירש הכהן וולק (מכותב מס' 422), חתנו של הרב מרדכי גימפל יפה.

⁴⁰ וכן ברור מהערות הרצי"ה על איגרת הראי"ה אליו, 'איגרות הראי"ה' ח"ב עמ' קכ"ח.

⁴¹ מכותבי ראיה עמ' קי"ח-קי"ט – תחת שם המשפחה "כהן"; וראה להלן.

⁴² שאף היא מרעיונותיו של הרא"מ הכהן: ראה 'יד ראם' עמ' מ' ואילך.

⁴³ עמ' נ"ג-נ"ד – ויש להעיר שהלה חיבר את שני המכתבים לאיגרת אחד רצופה, עיי"ש. ייתכן שמקור טעות-הזיהוי טמון בכך שבאחד המכתבים מופיע שם המשפחה כ"כהן" (איגרות הראי"ה ח"א איגרת ש"ג), ללא

הכהן, אף הוא הינו אותו הרב אהרן מנדל הכהן (שמו המלא – ר' אהרן מנחם מנדל), ואף האיגרת שנשמנה תחת מכותב זה, מאייר תרע"ח, נדפסה – בחלקה – בספר 'יד ראם' (עמ' 21)⁴⁴.

מקרה נוסף של ערבוביה בין מכותבים שונים, נפל בחלקו של מכותב מס' 784, ר' משה קום. שתי איגרות מופיעות תחת שם זה: הראשונה היא ברכת הסכמה לספר 'חיי המשנה' מאת... ר' חיים וילשטיין, הלא הוא מכותב מס' 432; הסכמה זו כבר נזכרה תחת שמו, ואין שום הסבר מדוע היא מופיעה שוב ומיוחסת לר' משה קום. האיגרת השניה היא ברכת הסכמה לספר 'חיי שלמה', אך גם ספר זה אינו של ר' משה קום, אלא של אדם אחר בעל שם משפחה זהה – ר' חיים שלמה קום אב"ד רציצא – אשר בשל טעות זו לא זכה לערך משלו. זאת ועוד, מתברר שאכן ישנו אדם בשם ר' משה קום, שאכן קיבל הסכמה מהראי"ה, על ספרו 'ידי משה' חלק ב', ירושלים תרצ"ד – ודווקא הסכמה זו (מכ"ד סיון תרצ"ד), ה'נכונה', לא זכתה להיזכר תחת שמו⁴⁵.

באופן אחר, מכותב מס' 533, מ. כהן, שבאיגרת הבודדת שבערכו העיר הרצי"ה שמדובר בבנו של הרב אשר מיכאל כהן רבה של באזל, הריהו מכותב מס' 528, ד"ר מרדכי (מרקוס) כהן – מעסקני 'דגל ירושלים' ו'המזרחי' וידידו הטוב של הרב 'הנזיר'.

ישנם כמה מקרים נוספים של מכותבים "פיקטיביים", המפוצלים בטעות לשניים כשלמעשה מדובר באדם אחד: ראשית, בשל רישום בלתי מדויק פוצל המכותב ר' זליג פֶרְסִיץ לשני מכותבים שונים: מכותב מס' 738 (פערסיץ) ומכותב מס' 769 (פרסיץ)⁴⁶. שנית,

ה"א – אולם הראי"ה עצמו במכתב השני כתב "הכהן" (איגרות הראי"ה ח"ב איגרת ת"ב), וכפי שרמזנו לעיל (הערה 41), הרב גוטל עצמו לא הקפיד להבחין בין "כהן" ל"הכהן".

⁴⁴ יש להעיר שרוב איגרות הראי"ה לרא"מ הכהן נדפסו בספר האמור, 'יד ראם', אך למרות זאת נשמטה אחת מהן (עמ' 17) מ'מכותבי ראייה'. לעומת זאת, שש איגרות נוספות הלקוחות מאותו ספר (עמ' 13–14, 17, 18, 22, 28) זכו להיכנס ל'מכותבי ראייה' – וזאת מן הסיבה הפשוטה שהן נדפסו שוב על ידי הרב משה צוריאל ב'אוצרות הראי"ה'. לרב צוריאל הפתרונים מדוע נשמטה מספרו האיגרת הנוספת. ותימה, שב'אוצרות הראי"ה' [תשס"ב] ח"א עמ' 375, כתב הרב צוריאל ש"ידועים שמונה מכתבים מהראי"ה להנמען הרב מענדל ראב"ד קיירה" (למעשה ידועים תריסר), תוך שהוא חוזר ומסתמך על דברי הרב גוטל ב'מכותבי ראייה', שמצידו הסתמך עליו; וכך נפלו האיגרת ושני הכותבים בבירא.

⁴⁵ למרבה הפלא, הן הספר 'חיי שלמה' (בציון שמו הנכון של המחבר) והן הספר 'ידי משה' (בציון משובש – "ר' מ. קארם") נזכרים בביבליוגרפיה של 'מכותבי ראייה' (עמ' קמ"ב–קמ"ג). גם כאן, כמו לגבי 'יבא שילה' ו'יד ראם' שהוזכרו לעיל, הציון הביבליוגרפי לא מנע את הטעות וההשמטה. כך גם לגבי ר' יצחק סונגזון, ר' צבי מקובסקי ור' שאול ישכר ביק, שספריהם נזכרים בביבליוגרפיה (עמ' קמ"ג–קמ"ד), ובכל זאת נשמטו מגוף הספר (כפי שיפורט להלן; וכן אירע במקרים נוספים, ראה הערות 72, 82).

⁴⁶ יודגש שבכל איגרות הראי"ה לאדם זה, נכתב שמו בצורה אחידה: פערסיץ.

מכותב מס' 872, ר"ש, הלא הוא מכותב מס' 891, ר' יוסף שפצ'ניק הידוע מלונדון⁴⁷. כמו כן, סביר מאד להניח שמכותב מס' 778, המופיע באיגרות הראי"ה חלק ד' איגרת א'קטז כבעל השם המשונה "מוהרד"י קאמיעטהאר", אינו אלא הרב יקותיאל אריה קאמלהאר (מכותב מס' 814)⁴⁸. אם כך הוא, לא תהיה זו הפעם הראשונה שעורכי 'איגרות הראי"ה' חלק ד' טעו בפענוח⁴⁹ (וכמובן אין הרב גוטל אחראי לכך). כמו כן, לא ברור שיש מקום לקיומו של מכותב מס' 35, "החבצלת – עורך"; עורך ה'חבצלת' היה ר' ישראל דב פרומקין (מכותב מס' 746), והאיגרות המצויות שם צריכות איפוא להימצא בערכו (ושתיהן, כמו גם האיגרת שבערכו, אכן נתפרסמו בשעתו ב'חבצלת').

מקרה ייחודי, בו אוחדו שלושה גופים לערך אחד, נמצא תחת מכותב מס' 67 – "ירושלים – ועד". האיגרת הראשונה תחת מכותב זה, משנת תרע"א, נשלחה ל"כבוד הועד הנכבד לעיר עז לנו עיר האלקים סלה, ירושלים"; הגוף היחיד באותן שנים שעונה לתיאור זה, הוא 'הועד הכללי' (שפונה גם: "ועד כל הכוללים"), הלא הוא מכותב מס' 71⁵⁰. האיגרת השלישית תחת מכותב זה, משנת תרפ"ה, נשלחה ל"ועד העיר ליהודי ירושלים"; ועד זה, שהורכב בעיקר מנציגי יהודי ירושלים הציונים, נוסד רק לאחר מלחמת העולם הראשונה, ואין לו כל קשר ל'ועד הכללי' (אדרבא, ייסודו נבע מירידת קרן 'הועד הכללי'). האיגרת השנייה תחת מכותב זה, מאותה שנה, נשלחה ל"ועד העדה האשכנזית"; מדובר כנראה ב"ועד העיר האשכנזי" (הן לפי השם והן מעיון מדוקדק בתוכן האיגרת), שייצג את חוגו וקהלו של הרב זוננפלד – הרחוק כמזרח ממערב מ'ועד העיר ליהודי ירושלים'⁵¹.

⁴⁷ שהיה ידוע גם בכינוי "מוהר"ש" על שם אחד מספריו, וזהותו ברורה גם מתוכן המכתבים אליו, ואכמ"ל. מעניין שבשולי המכתב הראשון הראי"ה 'נוזף' בו על שכתב על עצמו ה"רב דפה" (לונדון), ומעיר שעליו לכתוב "רב מפה", "והאמת הוא הכבוד היותר נאה... להלן נציין איגרת נוספת שכתב לו הראי"ה. ואגב, האיגרת הראשונה בערכו, המופיעה כרגע ללא תאריך, היא משנת תרס"ד, שהרי הראי"ה מציין בשוליה שעתה התקבל לרבנות יפו.

⁴⁹ ראה להלן הערה 58 ועוד. דוגמא נוספת: אודות המכתב מס' 4 בערכו של מכותב מס' 372, הרב חיים הירשנזון, כתב הרב גוטל שזו ברכה "על ספרו חידושי הכת"ה למס' הוריות", ונמשך בכך אחר עורכי איגרות הראי"ה ח"ד (א'רנד) – אך הללו טעו בפענוח, ומדובר כמובן בספר 'חידושי הרח"ה' – ראה הפענוח המדויק בספר 'חידושי הרח"ה' ח"ג, ירושלים תרפ"ו, ס' א'. כמו כן, באיגרת א'רעד מוזכר הרב "גוטין" – צ"ל גוטמן, ובאיגרת א'קצו כתוב "אייציסלאוו" – צ"ל אמציסלאוו (בשני המקרים הללו נפלה הטעות עקב דמיון האות מ' בכת"י הראי"ה לשתי אותיות י' סמוכות), ועוד רבות כהנה.

⁵⁰ מכתב נוסף לועד זה, שלא אוזכר ב'מכותבי ראי"ה', נדפס ב'ליקוטי הראי"ה' ח"א עמ' 127–128, מכ"ו תשרי תרע"ט, בעניין רבנות ירושלים.

⁵¹ הדרך בה ניתן למקם את שלושת הועדים הללו תחת מכותב אחד, הוא להגדירו כ"ירושלים – ועדים", תוך ערוות לכך שמדובר בגופים שונים לחלוטין, והמשותף להם הוא רק עצם היותם ירושלמיים.

באותו אופן, במכתב מס' 12 "אמריקה וקנדה – קהילות" (שעל עצם קיומו הערנו לעיל), אוחדו יחד איגרות ל'אגודת הרבנים האורתודוקסים באמריקה וקנדה',⁵² גוף מוגדר הראוי לערך משלו, וכן איגרת אחת ל"חברי צעירי ישראל בנויארק", ששלחו לו מכתב (איגרת מס' 7 במכתב הנ"ל) – כלומר חברי 'ישראל הצעיר' (יאנג ישראל) בניו יורק.

דבר דומה אירע תחת מכתב מס' 62, העיר "חיפה": האיגרת הראשונה הנסמנת שם אכן מופנית ל"עדת ישראל בעיה"ק חיפה", אולם האיגרת השלישית מופנית ל"הסתדרות כללית של היהודים הספרדים סניף חיפה" – גוף נפרד לחלוטין, אשר ראוי להיחשב כמכתב בפני עצמו; ובאשר לאיגרת השניה, למעשה לא מדובר כלל באיגרת, אלא בפסק דין, ולא ברור שמקומו ב'מכותבי ראייה'.

מקרה הפוך, של מכתב אחד המפוצל בטעות לשניים, נפל בחלקו של הרב משה המאירי (אוסטרובסקי, מכתב מס' 186). הר"מ המאירי היה חתנו של ר' גדליה נחמן ברודר, מראשי 'הועד הכללי' בירושלים; ובסמוך לערכו של רג"נ ברודר, אנו מוצאים את המכתב "בראדער, ר' משה" (מכתב מס' 260). והנה, בספר שיצא בשנת תש"ו לכבוד יובל השישים לחייו של הר"מ המאירי, אנו מוצאים כמה מן האיגרות שנסמנו תחת ערכו של משה ברודר הנ"ל (איגרות שנדפסו גם בספרי השו"ת של הראי"ה), ושם מבואר בהערה שהלה אינו אלא הרב משה המאירי, שבתקופה מסויימת נאלץ להשתמש בשם משפחתו של חותנו, "מתוך הערמה כי בהיותו נתין רוסי היה צריך לעזוב את הארץ".⁵³

⁵² כך הן איגרות מס' 8, 10 בערך מכתב זה, וכן איגרת מס' 1, שהיא למעשה טלגרמה; כמותה קיימות עוד רבות, אך לא טרחנו לציין משום שלא מדובר באיגרות של ממש.

⁵³ באופן דומה, ר' הראל כהן העיר את תשומת ליבנו לכך שמכתב מס' 231, ר' אברהם בח, אינו אלא מכתב מס' 358, ר' אברהם הופנברג, שנהג לעיתים לחתום בראשי התיבות "ב"ח", דהיינו "בן חיים" (=שם אביו), וכך לעיתים פנו אליו מכותביו (ראה לדוגמא מכתביו של ר' איצ'לה מפוניבז' בשו"ת זכר יצחק [השלם] ח"א סי' מ"ב וח"ב סי' ר', י"ד, ט"ז, י"ח, כ"ב, ל"ב, ל"ה, ל"ז, ומכתבו של האדר"ת בשו"ת מענה אליהו סי' ל"ד). כדי להסיר כל ספק, נציין שגם מכתב הראי"ה אל ר' אברהם ב"ח הנ"ל מופנה לעיירה וואסקי – עירו של הרב הופנברג. מקרה נוסף עליו העירנו ר"ה כהן, הוא מכתב מס' 463, ר' יעקב צביזיסלמן, אשר בשל שיכול-אותיות מוטעה – שנעשה על ידי עורכי 'איגרות הראי"ה' ח"ד – מופיע שוב תחת מכתב מס' 677, ר' יעקב צביזיסלמן (וב'שני' המכותבים, האיגרת הראשונה היא אותה איגרת, מי"ט תמוז תר"פ!). מקרה נוסף של טעות, הפעם על ידי איחוד שני מכותבים לאחד, זוהה כבר לפנינו: שמו של מכתב מס' 923 רשום כך: "שמש – טחורש [טכורש], ר' אלכסנדר סנדר [צבי גדליה]" – אולם כפי שהעיר מרדכי מאיר ('המעין' שנה מ"ו חוברת ד' [תמוז תשס"ו] עמ' 74), נשתרבבו כאן שני אנשים שונים, שכן בשער ספרו של אלכסנדר סנדר צבי שמש מופיע שמו של אביו, "חיים גרשון הלוי", ואילו אביו של ר' אלכסנדר סנדר צבי גדליה טכורש נקרא "אברהם יצחק", וכן הוא איננו לוי.

באופן זה, מכותב מס' 608, הרב ברוך מאירס, אשר הראי"ה פונה אליו (בשלוש איגרות משנת תר"ע) בכבוד רב כאב"ד העיר חיפה, אינו אלא מכותב מס' 652, הרב ברוך מרקוס, שהיה רבה של חיפה מאז אמצע שנות התר"ס; חותנו של הלה נקרא ר' נתן מאירס, וכנראה בשנותיו הראשונות בארץ נודע ר' ברוך על שם משפחת חותנו.⁵⁴

טעות ייחודית נוספת נפלה בערכו של מכותב מס' 553, הרשום כעת כ"לויטאן, ר' שלום יצחק [הלוי]. הרב שלום יצחק לוויטן (שאינו לוי) כיהן בין השאר כרבה של בירת נורבגיה, אוסלו, שעד שנת תרפ"ה נקראה "קריסטיאנה" – ואכן, כל האיגרות שקיבל מהראי"ה מוענו לעיר זו. אולם באיגרת מס' 6 בערכו, רשום היעד "כותאס" – שהיא כידוע עיר בגרוזיה! ומפני התמיהה שבדבר הוסיף הרב גוטל את הסימן "(?)". אמנם, בדיקת איגרת זו (שו"ת עזרת כהן סי' כ"ד) מגלה שלא רשום בה שמו של הרב לוויטן, אלא "הר"ש הלוי לויטין" – ומדובר באדם אחר לגמרי, הרב שמואל הלוי לויטין, רב חב"ד"י מפורסם שפעל בגרוזיה שנים רבות בשליחות האדמו"ר הרשב"ב שניאורסון.

מקרה דומה, של שני אנשים שאוחדו למכותב אחד, נמצא תחת מכותב מס' 934: האיגרת הראשונה הנסמנת שם (שו"ת דעת כהן סי' קנ"ט), איגרת ידידותית באופן בלתי-רגיל, נשלחה לרב משה מישל שמואל [ב"ר יוסף] שפירא אב"ד רוגובה, מחותנו של האדר"ת⁵⁵, רב ישיש שכיהן בעיירה זו למן תרמ"ה. האיגרת השניה, לעומת זאת, מופנית אמנם לרב בעל שם דומה – "מוה"ר משה שמואל שפירא שליט"א, האבד"ק אלשאד" (שו"ת עזרת כהן סי' כ"א), אך כפי שמרמזת עיירת רבנותו, מדובר בדמות אחרת לגמרי: הרב משה שמואל [ב"ר אריה ליב] שמוקלר-שפירא, מחבר 'תולדות רבינו חיים מוולוז'ין', שנולד בתר"מ, ובין תרע"ה לתרפ"ד שימש כאב"ד העיירה הנ"ל על מקום חותנו.⁵⁶

ישנו מקרה נוסף בו דמיון בשמותיהם של שני אנשים הביא לאיחודם תחת מכותב אחד: מכותב מס' 523 הוא הרב משה נחום ירושלמסקי, רב מפורסם באותו דור, שבערכו נסמנו שתי איגרות. השניה ביניהן, משנת תרע"ג, נשלחה לעיירה קילץ, שם הוא אכן כיהן כרב למן תרס"ב. אולם האיגרת הראשונה, משנת תרע"ב(!), נשלחה לעיירה ליובאן, שהרב ירושלמסקי מעולם לא ישב בה, ובדיקה פשוטה בלקסיקון הרבנים הידוע 'אהלי שם' (עמ' 191).

⁵⁴ ראה: אנציקלופדיה של הציונות הדתית חלק ג', ירושלים תשכ"ה, טור 314. גם אביו של הרב מרקוס נקרא מאיר, ושמו נרמז בספרו של בנו 'אמרי ברוך' (חיפה תר"ץ).

⁵⁵ בתו של הרמ"ש שפירא התחתנה עם אחיינו – בן אחותו – של האדר"ת (ראה 'אהלי שם', פינסק תרע"ב, עמ' 191).

⁵⁶ ראה גם שו"ת מענה אליהו, ירושלים תשס"ג, עמ' ת"ח, בערכו של הנ"ל במפתח האישים).

⁵⁶ ראה: ר' משה שמואל ודורו, ניו יורק תשכ"ד, עמ' 15–13 ועוד.

105) מעלה שמדובר באדם אחר לגמרי – הרב נחמיה ירוזלימסקי (כרגע אינו מופיע ב'מכותבי ראייה'); אף הצורה בה רשם הראייה את שמו של המכותב – "מוהר"נ יערוזאלימסקי" – מרמזת שאין זה הרמ"נ ירושלמסקי.

טעות שכזו נפלה גם בערכו של מכותב מס' 848, הרב יעקב רבינוביץ' – תאומים גיסו של הראייה. בחמישה מתוך שבעת המכתבים שנשמנו בערכו, אכן פונה הראייה בדידות רבה ומזכיר את קשר המשפחה ביניהם, ובאחד נוסף שבו חסרה הפתיחה הזכיר העורך את העיירה רגולה, שבה כיהן הלה כרב; אולם במכתב מס' 3, מא' כסלו תרס"ט, מופיעה פנייה שגרתית ולא נזכר קשר משפחתי כלשהו, ובנוסף מקבל המכתב הוא "האבד"ק עדינבורג", כלומר אדינבורו שבסקוטלנד! ואכן, לא מדובר בגיסו של הראייה, אלא ברב יעקב רבינוביץ' בנו של הרב אליעזר שמחה רבינוביץ' מלומזה, שניהן כאב"ד אדינבורו, ולפני כן למד בוולוז'ין ונסמך בין השאר מהאדר"ת.

את הפרק הזה נסיים במקרה דומה, שבו רב מפורסם אשר היה לראייה קשר חשוב עמו, 'נטמע' בטעות בערכו של רב מפורסם אחר, וכך לא זכה אף הוא להיזכר ב'מכותבי ראייה': בערכו של מכותב מס' 859 ר' מרדכי לוזנבלט, הידוע יותר כרבי מרדכי'לה מסלונים, גאון וצדיק ידוע בדורו, נמצאות שתי איגרות. האיגרת השניה אכן נשלחה לסלונים, אולם הראשונה שבהן, משנת תרמ"ט, נשלחה לעיירה בויסק, ובפתחה נכתב: "לכבוד מר הגאון האמיתי תפארת ישראל... מוהר"ר מרדכי שליט"א הגאבד"ק בויסק". רבה של בויסק באותן שנים, הלא הוא הרב מרדכי עליאשברג, שעל כסאו לימים נתמנה הראייה!⁵⁷ גם כאן, כמו בארבעת המקרים הקודמים, תשומת לב קפדנית ליעד אליו נשלח המכתב היתה עשויה למנוע את הטעות.

ד. השלמת שמות חלקיים:

כספִּיחַ לסוגיית זיהוי המכותבים, יש להעיר שבעשרות מקרים לאורך הספר מופיע שמו של המכותב בצורה חלקית – רק האות הראשונה של שמו הפרטי – וגם הפעם הסיבה לכך היא שבאופן זה נכתב שמו באיגרת הראייה אליו. אולם כפי שהערנו לעיל, היות שכל עניינו של הספר הוא האישים שהתכתבו עם הראייה, מן הראוי היה לעשות שימוש במקורות חיצוניים כדי להשלים את שמו המלא של המכותב – דבר האפשרי,

⁵⁷ על היכרותו של הראייה עם שני הרבנים, ראה: הרמ"צ נריה, 'משנת הרב', ת"א תשמ"מ, עמ' 21–18 (וכן 'לשלשה באלול' עמ' ט"ז, ועוד).

כמסתבר, ברוב המקרים הללו, בפרט כשמדובר בדמות ידועה או במחבר ספר וכיוצא בזאת.⁵⁸

נציין על אתר עשר דוגמאות, על קצה המזלג, אשר די היה בהן במבט קצר או בפתיחת ספר נפוץ כדי לעמוד על שמו המלא של המכותב: שמו המלא של מכותב מס' 248, הרב נ' הלוי במברגר, הוא הרב נתן הלוי במברגר, בן המהרי"ד מוירצבורג.⁵⁹ שמו המלא של מכותב מס' 293, ש. נח גוטליב – הוא שמואל נח, מח"ס 'אהלי שם'. שמו של מכותב מס' 349, א' דרויאנוב, הוא אלתר דרויאנוב, הסופר המפורסם. שמו המלא של מכותב מס' 404, ד"ר א. אליהו הרכבי, הוא אברהם אליהו הרכבי, חכם ידוע ממוסקבה.⁶⁰ שמו המלא של מכותב מס' 558, ר' י. לייב לוין, הוא הרב יהודה לייב לוין, רב מוכר מדטרויט. שמו של מכותב מס' 569, לוק, הוא הארי צ'רלס לוק, מזכיר ממשלת המנדט. שמו המלא של מכותב מס' 625, ר' א. חיים מייזל, הוא כמובן הרב אליהו חיים מייזל מלודז'. שמו של מכותב מס' 715, ר' א. פאניז'יל, הוא הרב אליהו משה פאניז'יל, הראשון לציון. שמו של מכותב מס' 746, י"ד פרומקין, הוא ישראל דב פרומקין, עורך ה'חבצלת'. שמו המלא של מכותב מס' 760, פרנק – הוא הנרי פרנק, נציגו הבכיר של הברון רוטשילד בא"י. ברוב המקרים הללו, היה הזיהוי פשוט ומתבקש עד כדי תמיהה⁶¹; ובכיוון דומה, ותוך שימוש מושכל במאגרים ביוגרפיים וביבליוגרפיים, ידניים וממוחשבים, ניתן מן הסתם להשלים כמעט את כל שאר השמות החלקיים.

⁵⁸ כאן המקום להעיר באופן כללי שלא נשמרה ב'מכותבי ראייה' הקפדה על כתיבת השמות באופן אחיד או באופן מדויק: בדרך כלל נכתב השם בתעתיק המודרני (קאמעלהאר=קמלהר, וכו'), אך לפעמים נותרו השמות משום מה בכתיב המקורי (ביעדנאוויץ, עליאשאוו, וכו'). לשיבושים העלולים להיגרם כתוצאה מכך, ראה לעיל סביב הערות 41, 49 ועוד (וראה גם שמו של מכותב מס' 471, "זמבורסקי" – כשבמקור הוא "זאמבראווסקי" = זמבורבסקי). הדבר מקשה לעיתים על היכולת לאתר מכותב מסויים, וכך גם במקרים בהם שמו השני של המכותב נרשם בתור שם המשפחה (השווה למשל מכותב מס' 640).

⁵⁹ במבוא עמ' מ"ז מוזכר שוב הרב במברגר הנ"ל, ושם כתוב שמו בטעות כ"נפתלי".

⁶⁰ הרב גוטל הזכיר בעצמו את שמו המלא, מבוא עמ' ס"ב הערה 127.

⁶¹ אפילו שימוש פשוט ברשימה שבסוף 'הסכמות הראייה', או במפתחות ספריו של הרמ"צ נריה, היה מביא לזיהוי רבים מן השמות הללו. בחלק מן המקרים מופיע השם המלא אף באיגרת עצמה, ונשמט בשוגג מן הרישום שב'מכותבי ראייה'. מאמץ ממוקד יותר עשוי להביא לזיהוי רוב-רובם של השמות החלקיים שבספר. דוגמאות בולטות: שמו של מכותב מס' 353, ר' י.ל. הוטנר, הוא כמובן יהודה לייב (מחותנו של הראי"ה!); שמו של מכותב מס' 622, ד"ר מטמן-כהן, הוא יהודה לייב (מעבד הנוסח הסופי של 'התקוה'); שמו המלא של מכותב מס' 782, הרב בן ציון א. קואינקא הוא בן ציון אברהם; שמו של מכותב מס' 903, ר' ז' שחור, הוא זאב; שמו של מכותב מס' 909, ש' שטמפפר, הוא שלמה יצחק (ב"ר יהושע) – ואידך זיל גמור.

4. איגרות שנשמטו ומכותבים חדשים

א. איגרות חדשות ומקורן

כמבואר במבוא ל'מכותבי ראייה' (עמ' כ"ט-ל'), הרב גוטל בחר שלא לכלול בספרו איגרות שטרם נדפסו, אשר רבות מהן נמצאות בארכיון "בית הרב" וכדומה וממתינות לגאולה – ובפרט איגרות מן השנים שנים תרפ"ו-תרצ"ה, שנים שטרם נכללו בסדרת 'איגרות הראייה'. עם זאת, הוא השתדל כמיטב יכולתו ללקט איגרות שכבר ראו את עין הדפוס: כפי שהוא כותב שם (עמ' כ"ח-כ"ט), מלבד כאלפיים איגרות שנלקחו מעשרה קבצי איגרות מרכזיים של הראייה, נלקטו עוד כ-300 איגרות מכ-170 מקורות נוספים: ספרים, קבצים תורניים ואף עיתונים. מלאכת איתור האיגרות הפזורות בשלל פריטים שנדפסו במאה השנים האחרונות, היא כמובן משימה קשה – וחשובה מאד, שכן את האיגרות שבקבצים המרכזיים יכול כל אדם למצוא, בשונה מאיגרת שנדפסה בקובץ נידח וכדומה.

אמנם, למרות כל המאמצים, במהלך עבודתנו התברר שנשמטו מעיני הרב גוטל איגרות רבות מאד, שנדפסו בעבר בבמות שונות; אנו איתרנו קרוב למאתיים וחמישים איגרות, מביניהן כמעט מאה מכותבים חדשים, בלמעלה ממאה וחמישים ספרים וקבצים. כמובן, בעצם הדבר אין כל 'אשמה', שהרי איתור כל איגרות הראייה הנחבאות בספרים, קבצים ועיתונים נושנים, הינה משימה בלתי אפשרית עבור אדם אחד, ואינה פשוטה אף עבור צוות אנשים; גם לאחר מאמצינו, מאמצי הרב גוטל ומאמצי כל מדפיסי איגרות הראייה לדורותיהם גם יחד, לא ניתן לקבוע שנאספו כל איגרות הראייה שנדפסו במהלך השנים ברחבי ארון הספרים היהודי, וברור לנו שיש עוד איגרות שכאלה הממתינות לגילויין. עם זאת, מן ההכרח לומר, רבות מן האיגרות שנשמטו מעיני הרב גוטל נדפסו במקומות כה הגיוניים ומתבקשים, עד שקשה להתעלם מן התחושה שאילו היה נעשה חיפוש יסודי ושיטתי יותר בשלב הכנת 'מכותבי ראייה', היה הספר יוצא נשכר במאד⁶².

⁶² לדוגמא, בקובץ 'ניצני ארץ' של ישיבת מרכז הרב ובקובץ 'סיני' מבית מוסד הרב קוק, נדפסו במשך השנים עשרות איגרות של הראייה; כפי המצויין בביבליוגרפיה ל'מכותבי ראייה' (עמ' קמ"ז), הרב גוטל עשה שימוש בגליון אחד בלבד של 'סיני' וכך גם של 'ניצני ארץ'! אף בספר הפופולרי 'מלאכים כבני אדם' נדפסו איגרות רבות של הראייה מכת"י, ולא בא מקומן ב'מכותבי ראייה'. גם בכרכי ספרו של ד"ר יהושע בארי, 'אוהב ישראל בקדושה', פזורות מספר איגרות שנשמטו מ'מכותבי ראייה' (על אף שהרב גוטל השתמש בדרך כלל בספר זה). כמו כן, לא פעם ולא פעמיים אירע שמכתב שצויין ב'הסכמות הראייה' נשמט משום מה מ'מכותבי ראייה' (כפי שיפורט להלן). בולט במיוחד היעדרה של בדיקה יסודית בספריו של הרב משה צבי נריה אודות הראייה, בהם נדפסו עשרות איגרות מכת"י, וכך אירע שרוב האיגרות הללו לא צויינו ב'מכותבי ראייה'! (רק לעיתים רחוקות, בלא הסבר, נסמנות איגרות גם מן הספרים הללו). ייתכן שאחד הגורמים לתופעה זו, הוא שהרב גוטל איתר אולי את רוב האיגרות הנוספות באופן 'אוטומטי' למחצה, על פי רשימות ביבליוגרפיות מוכנות וכדומה, כפי שהוא רומז במבואו (עמ' כ"ט הערה 20).

קבוצה נוספת של איגרות 'חדשות' – כמה עשרות – נתפרסמה לאחרונה על ידי הרב משה צוריאלי במהדורה המורחבת של ספרו, 'אוצרות הראי"ה', ראשל"צ תשס"ב; רבות מהאיגרות הללו נדפסו מכתב יד, ולפיכך בדיון לא נכללו ב'מכותבי ראי'ה', אך חלקן, כמו האיגרות שאנו מצאנו, נלקטו מספרים, קבצים תורניים ואף עיתונים שנדפסו בעבר.⁶³

אם כן, ברשימה שלהלן אנו נתמקד באיגרות שנדפסו עוד קודם להופעת 'אוצרות הראי"ה' ו'מכותבי ראי'ה', אך לא נזכרו בהם; וכלשון הרב גוטל במבואו (עמ' כ"ט), "מבחינה ידועה ניתן לומר כי המסגרת הנוכחית מהווה עבורם במידת-מה 'גאולה' ראשונה". יודגש שבקרב למחצית מהמקרים מדובר במכותבים חדשים, שטרם בא זכרם ב'מכותבי ראי'ה' – וביניהם גם רבנים ידועים וחשובים בארץ ובגולה, וכן דמויות מפורסמות מחוגי-התכתבות נוספים (משוררים, סופרים, פוליטיקאים ועוד) – אשר עשויים להעשיר לא-מעט את ידיעותינו אודות היקף ואופי החוגים הללו במערכת התכתבותיות של הראי"ה.

ב. מכותבים חדשים:

1. מכתב לרב חיים מאיר יחיאל שפירא, האדמו"ר מדרוהוביטש, מכ"ג טבת תרפ"ג, נדפס ב'ליקוטי הראי"ה' ח"ב עמ' 83.
2. מכתב הסכמה של הראי"ה על ספרו של הרב נחום אתרוג, 'נתיבות השלם', מאלול תרפ"ג, נדפס בקובץ 'מוריה' שנה י"ד גל' ט'-י', שבט תשמ"ז, עמ' כ"ד.⁶⁴
3. מכתב המלצה לרב מנחם יהודה אושפיזאי, מח' כסלו תרצ"ה, נדפס בספרו 'אהלי יהודה', רמת גן תשמ"ה, עמ' 9-10 (וכן בפתח ספרו 'ההדרנים על הש"ס', ירושלים תשנ"ה).
4. מכתב נוסף לרב אושפיזאי, מר"ח אדר תרצ"ה, נדפס ב'אהלי יהודה' עמ' 16-18 (ושוב ב'ליקוטי הראי"ה' ח"ב עמ' 185-186).
5. מכתב הלכתי לרב משה חסקין, בעניין ביאורי ירושלמי בסוכה, נדפס בספרו 'כלכלת שביעית', ירושלים תרצ"ח, עמ' 3.⁶⁵
6. מכתב לרב יחיאל מיכל חרל"פ, בן הגרי"מ, ברכה לרגל סמיכתו בארה"ב, נדפס ב'אור המזרח' שנה כ"ה [תשל"ו] עמ' 109-110.

⁶³ כמובן, אין טעם וצורך לפרט כאן את האיגרות שנתווספו ב'אוצרות הראי"ה' – הריהן נגישות ומסודרות לפני כל קורא.

⁶⁴ ספר זה לבסוף לא זכה להידפס, אך ההסכמה עצמה נדפסה בכרוז מתרפ"ד, כאמור ב'מוריה' שם, וראויה איפוא להיכלל ב'הסכמות הראי"ה'. וראה להלן מקרה דומה בהסכמה לעמנואל הירשברג.

⁶⁵ המכתב ללא תאריך, אך כפי המובא שם הראי"ה לא הספיק להשלימו, אלא הגרצ"פ פרנק העתיקו מפנקס תשובותיו לאחר פטירתו – ומכאן שנכתב בשלהי תרצ"ה.

7. סמיכת הראייה את הרב מרדכי יהודה לִיב זק"ש, חתן הגרי"מ חרל"פ, מט"ו טבת תרצ"ד, נדפסה ב'ליקוטי הראייה' ח"ב עמ' 319.
8. מכתב המלצה לרב שמואל אהרן יודלביץ, נדפס בקובץ 'סיני' גליון המאה [תשמ"ז] עמ' תר"ט-תר"י (ושוב ב'בשדה הראייה' עמ' 280).
9. מכתב המלצה לרבנית פרידה לאה שבדרון, אלמנתו של הרב יצחק בן המהרש"ם, ובקשה מהציבור לסייע לאלמנה ולקנות את ספרי בעלה, צורף לחלק מעותקי ספרו 'תוספתא זרעים' עם פירושי 'מנחת יצחק' ו'שיירי מנחה', ירושלים תר"ע (לא כחלק אינטגרלי, אלא כתוספת מאוחרת לפני עמוד השער; אחד מהעותקים הללו מצוי בידי [א.ה.]). ההמלצה ללא תאריך, אך היא נכתבה כנראה בתחילת שנות התר"פ, סמוך לפטירת המחבר⁶⁶.
10. מכתב לרב חיים העליר (הלר), מי"ד אלול תר"ק, בעניין בירור אודות עזבון, נדפס בקובץ 'תלפיות' כרך ט' חוברת ג'-ד, אלול תש"ל, עמ' 541-540.
11. מכתב נוסף לר"ח העליר, מכ"ה שבט תרצ"ה, בעניין הרצאתו של הלה בירושלים, נדפס שם בעמ' 541.
12. מכתב לרב משה שֶׁצְקֶס, מחורף תרצ"ב, ברכה לרגל התמנותו לאב"ד לומז'ה, נדפס בקובץ 'שערי ציון' שנה י"ב חוברת ג'-ד [כסלו-טבת תרצ"ב], עמ' 2.
13. מכתב לרב חיים יהושע קוסובסקי, מי"ט אדר תרפ"ט, ברכה על "ספרו היקר והמופתי על המשנה" ואיחול לסיום ספרו על התוספתא (אותו ראה הראייה בכת"י), נדפס בחוברת 'מפעלו של הרב י"ח קוסובסקי', תל אביב תרצ"ז, עמ' 7-6⁶⁷.

⁶⁶ זוהי האישה השישית לפחות, מלבד קרובות משפחה, שיש בידינו איגרת שכתב לה הראייה (ראה לעיל הערות 8, 18). כאן המקום להעיר על דברי הרב גוטל אודות "החוג הנשי" (מבוא עמ' פ"א-פ"ב): לדבריו, מלבד המיעוט היוצא-דופן של נשים שקיבלו איגרות מהראייה, אף במקרים הללו "לא בהכרח שדוקא הן המצויות במוקד עניינו [של הראייה] והן עצמן עילת המכתב", וכך הוא מאריך לנמק שברוב המקרים הללו "מקום הנשים [המכותבות] אינו מרכזי בעניינו [של המכתב]", וכמובן נושא המכתב "אינו בדוקא נשי באופיו". אולם לאמיתו של דבר, גם מבין הגברים ניתן למצוא עשרות ומאות מכותבים עליהם ניתן יהיה לומר את אותו הדבר.

אגב כך – למעשה ישנה לפחות אישה נוספת, שביעית: ב'איגרות הראייה' ח"ב איגרת תפ"ה נדפסה איגרת מהראייה לגביר לזר פוליאקוב ולאשתו "הגבירה הגדולה" רוזליה (מכותבים מס' 731), אך משום מה לא הזכיר אותה הרב גוטל בין מכותבות הראייה! הסיבה אינה מפני שנזכרה באיגרת יחד עם בעלה, שהרי הרב גוטל הזכיר בין הנשים המכותבות את פרחה ששון, על אף שגם האיגרת אליה נשלחה במשותף גם אל בנה דוד (יתרה מכך, מי שכתבו את האיגרת אליהם היו למעשה הרש"ג רענן וחתנו של הראייה הישר-תאומים, והראייה רק הצטרף בשולי הדברים; ואילו כאן הראייה עצמו הוא שכתב את האיגרת).

⁶⁷ שם נדפסה גם איגרת ל"חברת ירושלים" אודות הוצאת ספרי הרח"י קוסובסקי, שנדפסה בהמשך גם ב'אוצר לשון התלמוד', משם סומנה ב'הסכמות הראייה', ומשם ל'מכותבי ראייה' (מכותב מס' 68).

14. מכתב לרב מאיר הילדסהיימר (בן הג"ר עזריאל ומנהל ביהמ"ד לרבנים בברלין), מט' אדר תרצ"א, בעניין הצלת הרב יחזקאל אברמסקי, נדפס ב'המעין' טבת תשל"ז ושוב ב'ליקוטי הראי"ה' ח"א עמ' 299–300.
15. מכתב לרב שלמה זלמן שרגאי, מי"ח כסלו תרצ"ה, בעניין השגת סרטיפיקט, נדפס שם בעמ' 336.
16. מכתב הלכתי לרב משה יהודה קרשנבוים, מי"ב אב תרפ"ט, בעניין דברי הרוגאצ'ובר שבס"ת אין אומן קונה בשבח כלי, נדפס במאסף 'הבאר' שנה י"ד כרך א'–ד' [וורשה, כסלו–אלול תרצ"ז] עמ' כ"ו–כ"ח. תשובה נדירה זו נדפסת שוב בגליון הנוכחי של 'עלוני ממרא' (עמ' 15–9).
17. מכתב לברון שמעון וולף רוטשילד מפרנקפורט, מאדר ראשון תרמ"ט (צ"ל שם "בונה ירושלם", לא "ירושלים"), נדפס ב'חיי הראי"ה' עמ' ש"פ–שפ"ב, וכן ב'טל הראי"ה' עמ' ק"ט–ק"יב.
18. מכתב למשורר אברהם שלונסקי, מט"ו חשוון תרפ"ד, בעניין שירו 'התגלות' נדפס בין השאר ב'ליקוטי הראי"ה' ח"ג עמ' 221–222.⁶⁸
19. מכתב לשמואל–הוגו ברגמן (אז ספרן בית הספרים הלאומי), מג' שבט תרפ"ו, בעניין ספרי הישיבה, נדפס ב'מלאכים כבני אדם' [מהדורת תשנ"ד] עמ' 83.
20. מכתב לאבא אחימאיר, מז' סיוון תרצ"ד, בעניין שביתת רעב, נדפס ב'מלאכים כבני אדם' עמ' 195.⁶⁹
21. מכתב לחזן זבולון קוורטין, מכ"ב תמוז תרצ"ג, בעניין עזרה לאלמנת החזן ר' יוסל'ה רזנבלט, נדפס ב'ליקוטי הראי"ה' ח"א עמ' 378.
22. מכתב ברכה של הראי"ה למשורר יוסף צבי רימון, מי"ט טבת תרצ"ב, לרגל חצי יובל לעבודתו הספרותית, נדפס ב'ליקוטי הראי"ה' ח"ג עמ' 228–229.
23. מכתב לפנחס רוטנברג, מי"ט אלול (עש"ק תבא) תר"ץ, בעניין מאורעות הכותל, נדפס ב'ליקוטי הראי"ה' ח"ג עמ' 294.
24. מכתב לרב משה אביגדור חייקין וחברי הועד הלונדוני לחיזוק מפעלי התורה ביפו, מי' כסלו תרס"ז, נדפס ב'חיי הראי"ה' עמ' רפ"א–רפ"ב.

⁶⁸ מכתב זה התפרסם לאורך השנים במספר במות, ונתברר שקיימות לו משום מה שתי גרסאות דומות אך נבדלות – ראה מאמרו של יוסף אברמסון, "איגרת הראי"ה לסופר שלונסקי", 'הצפה' 21/10/2004, מוסף סופרים וספרים. את התאריך מר–חשוון העדפנו על פני הנדפס 'מנחם–אב', בהתאם להצעתו של אברמסון, ובעיקר מפני העובדה שבאב תרפ"ד שהה הראי"ה בארה"ב הרחוקה.

⁶⁹ איגרת קצרה נוספת לאחימאיר, ברכה על זיכוי במשפט, ללא תאריך, נדפסה במהדורה החדשה של 'מלאכים כבני אדם' [תשס"ה], עמ' 250.

25. מכתב לרב יעקב רבינוביץ מלוצין (בן הרב מרדכי גימפל יפה), מה' שמות תרמ"ה, נדפס ב'טל הראי"ה' עמ' ס"א-ס"ב.
26. מכתב נוסף לר"י רבינוביץ, מד' שמיני תר"ס, נדפס שם בעמ' קס"ז-קס"ח.
27. מכתב לבן דודו של הנ"ל, ר' חיים צבי רבינוביץ, מה' שמות תרמ"ה, בעניין בואו לשיבת וולוז'ין, נדפס ב'טל הראייה' עמ' ס"ב-ס"ג.
28. מכתב לרב הלל גינצבורג, חתנו-חורגו של ה'חפץ חיים', מי"ד תשרי תרצ"ג, נדפס ב'ליקוטי הראי"ה' ח"ב עמ' 330. מכתב זה מופנה גם לרב אלחנן כהן, רב העיר פאסוועטין.
29. הרב פנחס פרל קיבל מהראי"ה הסכמה על ספרו 'גבעת פנחס' חלק א', ברוקלין תשי"א, מתאריך י"ד סיון תרצ"ד – נשמטה גם מעיני עורכי 'הסכמות הראי"ה'.
30. הרב משה יהודה ליב פיינשטיין קיבל הסכמה מהראי"ה על ספרו 'שיר השירים – עם ביאור מילתא בטעמא', ירושלים תרפ"ד, מתאריך ט' טבת תרפ"ד. גם הסכמה זו נשמטה מ'הסכמות הראי"ה'⁷⁰.
31. מכתב ברכה לרב צבי הירש טורובוביץ (שהיה אב"ד אמדור לפני הרב ראובן כץ), נדפס בספר 'חזיונות יוסף' (לרב יוסף אביגדור קסלר), ניו יורק תשי"ד, דף צ"ח ע"א.
32. מכתב לרב אברהם יצחק טברסקי, מר"ח אייר תרצ"ד, בעניין רבנותו במגדיאל, נדפס ב'ליקוטי הראי"ה' ח"א עמ' 328.
33. מכתב לרב יצחק אליעזר בנקוביץ, רב בטעלסי (מסצ'וסטס), מכ"ז טבת תרפ"ה, נדפס ב'ליקוטי הראי"ה' ח"ב עמ' 50.
34. מכתב ברכה לרב ישראל יהושע הרצברג, מכ"ג טבת תרצ"ג, לרגל מינויו כרב בת"א, נדפס בספר 'ברית כרותה' עמ"ס כריתות, ת"א [חש"ד], עמ' ד' (ושוב ב'בשדה הראי"ה' עמ' 279–278. ראה להלן, ארבעה (!) מכתבי המלצה על הרב הרצברג).
35. מכתב לרב יהושע שפטמן מלונדון, מט' ניסן תרפ"ז, נדפס ב'חזון הגאולה' בעמ' ר"ד-ר"ה⁷¹.

⁷⁰ ייתכן שהיא נשמטה מ'הסכמות הראי"ה' מפני שכפי שמצויין ב'מפעל הביבליוגרפיה', הסכמת הראי"ה (וכן הסכמת הרב זוננפלד שנדפסה בצידה) צורפה רק אחר ההדפסה, בדף נפרד שהודבק אחר השער, ובחלק מן העותקים חסר הדף הזה.

⁷¹ כל המכתבים שב'חזון הגאולה' נדפסו ללא פתיחה, תאריך וחתימה – ואולי מפני כך רובם לא נזכרו ב'מכותבי ראייה' – אך ברשימה שבסוף הספר (עמ' שמ"ב-שמ"ג) מבוארים כל פרטי המכתבים: תאריך, מען, מקום משלוח ועוד. כך ניתן לדוגמא ללמוד שתאריך האיגרת הראשונה בערכו של מנחם אוסישקין (מכותב מס' 187; כרגע מסומנת ללא תאריך), לכבוד יובל השבעים שלו, הוא כ"ד כסלו תרצ"ד.

36. מכתב לרב דוד טביל דיינובסקי, ללא תאריך, בעניין פושעי ישראל, נדפס בקובץ 'ניצני ארץ' י"א (תשנ"ה) עמ' 39-48.
37. מכתב המלצה לרב שלום אליהו נקנסקי, מט' שבת תרצ"ב, נדפס ב'ליקוטי הראי"ה' ח"ג עמ' 442-443.
38. מכתב בשם הרבנות הראשית (אך בחתימת הראי"ה לבדו), לרונלד סטורס (=מושל ירושלים, לא נזכר בשמו), מי"ב טבת תרפ"ח, בעניין קבר רחל, נדפס ב'מלאכים כבני אדם' עמ' 167.
39. מכתב למשפטן ד"ר מרדכי בוקסבוים (אביו של הרב יוסף בוקסבוים), מר"ח ניסן תרצ"א, בקשת עזרה משפטית עבור רב, נדפסה ב'מלאכים כבני אדם' עמ' 261.
40. מכתב לאברהם מאירס מניו יורק, משנת תרצ"ג, בעניין הפצת ספרי החפץ חיים, נדפס ב'ליקוטי הראי"ה' ח"ב עמ' 330.
41. שם בעמ' 331 נדפס מכתב נוסף אל מאירס, באותו נושא.
42. באותו עמוד נדפס מכתב שלישי, המלצה על הנ"ל.
43. מכתב לחיים בלוק, מי"ט אלול תרצ"ב, בענייני ספרו 'היכל לדברי חז"ל ופתגמיהם', ניו יורק תש"ח, נדפס בספר זה בעמ' 614.
44. מכתב המלצה לאדריכל יעקב יהודית (יהודה), מכ"ה ניסן תרפ"ח, נדפס ב'ליקוטי הראי"ה' ח"א עמ' 215-214.
45. מכתב הלכתי לרב יוסף מאיר יעקבסון ממסצ'וסטס (ארה"ב), מי"ט אלול תרס"ו, בעניין נדרים, נדפס בספרו של הלה 'יסוד השבת', בוסטון תש"ד עמ' 4-5 (ושוב בקובץ 'ניצני ארץ' חוברת ח' [תשנ"ב], עמ' 277).
46. מכתב המלצה לרב שלום יוסף אלשיך ולרב אברהם חיים אלגראף, מה' אלול תרס"ה, בעניין ייסוד ישיבה ות"ת לעולי תימן, נדפס בקובץ 'מחניים' גליון מ"ט [תשכ"א] עמ' 169⁷².
47. מכתב המלצה לרב יחיאל מיכל מרגלית (טריבוק), מכ"ג אייר תרצ"ד, נדפס ב'ליקוטי הראי"ה' ח"א עמ' 292.

⁷² שם בעמ' 168 נדפסה איגרת בעניין דומה מכ"ד סיוון תרס"ט, הממוען לשני הנזכרים וכן לרב שלום יוסף עראקי; איגרת זו נדפסה שוב ב'אוצרות הראי"ה' ומשם נסמנה ל'מכותבי ראי' תחת המכותב "תימנים - תשב"ר" (אף כאן היה מקום לציין בערכו של כל אחד מהמכותבים הללו - שלעת עתה אינם נזכרים - אולם מכל מקום במכתב הנזכר למעלה מפורש אף יותר שמדובר בהמלצה על האישים הנ"ל). למרבה הפלא, גליון זה של 'מחניים' מופיע בביבליוגרפיה של 'מכותבי ראי' (עמ' קס"א, תחת ערכו של מחבר המאמר, פרופ' יהודה רצהבי) ואף נזכר שנית במבוא! (עמ' ע"ד הערה 191). כמו במקרים אחרים (ראה לעיל הערה 45, ולהלן הערה 82), הדבר לא מנע את השמטת האיגרת.

48. סמיכה לרב משה יצחק שו"ב מקוברין, מסיוון תרע"א, נדפסה ב'מגנזי ירושלים' חוברת ק"ה [תרצ"ג].
49. סמיכה לרב מרדכי הלוי רייזמן, מי"ט סיון תרפ"ו, נדפסה באותה חוברת.
50. מכתב למשה (מוריס) ליטווינסקי (מקים "תל השומר"), מח' אדר ב' תרצ"ה, בענייני כשרות במפעלו, נדפס ב'ליקוטי הראייה' ח"ג עמ' 446.
51. צילום מכתב לאדם בשם חיימזון, מט"ז אדר תרפ"א, בעניין עזריאל קרליבך, נדפס ב'אוהב ישראל בקדושה' ח"ג עמ' 318.
52. בקובץ 'תורה מציון' שנה ד' חוברת ב', ירושלים תמוז-אלול תרנ"ח, סי' א', נדפסו חדו"ת של הראייה בענייני הלכה ואגדה, ומסיום הדברים ברור שמדובר במכתב⁷³ ("הגני חותם בברכה, מפני הטרדה אסתפק במועט ואקצר ואומר שלו' שלו' כנה"ר ונפש דורש"ת מברכו בברכת הררי ציון, אברהם יצחק הכהן קוק החופ"ק בול[סק]"); המכתב הוא, איפוא, עורך הקובץ, הרב שמואל הלוי צוקרמן.
53. מכתב לשמואל צבי הולצמן ואדם בשם זקס, מחברת ההתיישבות 'אל ההר', מט"ז טבת תרצ"ד, בעניין הקמת כפר עציון, נדפס ב'ליקוטי הראייה' ח"א עמ' 76.
54. המלצה על עבד אל-עזיז אלשרפי, ששאפתו לעשות שלום בין יהודים לערבים, מי"ח כסלו תרצ"ה (מחוק: ב' ניסן תר"צ), נדפסה ב'ארצי' גליון ד' [תשמ"ו] עמ' 45.
55. מכתב לועד לחגיגת היובל לרב שאול זילבר משיקגו, מכ"ט ניסן תרצ"ה, ברכה על יוזמתם, נדפס בפתח הספר 'גבעת שאול', תרצ"ו.
56. הסכמה לספר 'לתורת בני עליה' של ר' עמנואל הירשברג, צוטטה בשלמותה (מלבד חתימה ותאריך) בין השאר במודעה שנדפסה בפתח ספרו של הלל צייטלין 'תורה ליכט' כרך ו'. אף שההסכמה לא נדפסה בפועל ב'בני עליה', מכל מקום הרי נכתבה והרי נתפרסמה, וראויה איפוא להיכלל ב'הסכמות הראייה'.
57. מכתב למשרד הרבנות בעיר חיפה, מי' כסלו תרצ"א, בעניין פגיעה במעמדו של הרב שמשון אהרן פולונסקי, נדפס ב'ליקוטי הראייה' ח"א עמ' 188⁷⁴.
58. מכתב לראשי עדת וולקוביסק, מכ"ו אייר תרצ"ה, בעניין בחירת הרב, נדפס שם בעמ' 339-340 (וראה להלן מס' 207, באותו נושא מאותו יום).

⁷³ כפי שכתב הרב גוטל במבואו (עמ' ל"ג), במקרי ספק מוטב לנטות 'לחומרא' ולהכליל את האיגרת מאשר להשמיטה (כמו כן, היות שמדובר בפנייה אישית, אין להחשיב את המכתב כ"תורה מציון" – עורך, וכך גם באשר לאיגרות לעורך ה'חבצלת' הנזכר לעיל, בניגוד לאיגרות שלהלן למערכת 'שערי ציון' וכדומה, שנכתבו במפורש ל"מערכת"). יצוין שאיגרת זו של הראייה ב'תורה מציון', כבר נסמנה על ידי יצחק רפאל ברשימה שב'אזכרה' כרך א' (עמ' רס"ב).

⁷⁴ באיזכורו של הרב פולונסקי תחת מכתב מס' 452, הוא מוגדר בטעות כ"טבריר" (צ"ל "טפליקר").

59. מכתב לוועד קרית ענבים מכסלו תרפ"ח, בעניין מינוי הרב משה בוגרד (בא-גד) לשו"ב בקיבוץ זה, נדפס בספרו של בנו, 'נחלי בא גד', נחלים תשנ"ט, עמ' 858.
60. מכתב למנהלי עדת פוניבז', מתאריך כ"ב אלול תרס"ח, בעניין המלצה על הרב זליג ראובן בנגיס לרבנות העיר, נדפס ב'טל הראי"ה' עמ' קס"א-קס"ב.
61. מכתב לתלמוד תורה 'עברית בעברית' בלונדון, מח' חשוון תרפ"ה [=?]⁷⁵, נדפס ב'חזון הגאולה' עמ' רע"ב.
62. מכתב המלצה ל"אגודה לחיזוק הישוב היהודי בירושלים העתיקה", מב' שבט תר"ץ, נדפס ב'ליקוטי הראי"ה' ח"א עמ' 81.
63. מכתב ברכה להסתדרות 'מרכז' בארץ ישראל (למלחמה בחינוך המסיוני), מחורף תרצ"ד, נדפס לקראת סוף החוברת 'מגנזי ירושלים - מלחמת היהודים במסיון', ירושלים תרצ"ה.
64. מכתב ברכה פומבי לוועד קהילת שערי חסד לרגל ייסוד בית כנסת הגר"א, מתמוז תרצ"ד, נדפס בעלון 'שבת הראי"ה' גליון 52 [וישלח], כסלו תשס"ט.
65. מכתב ברכה למנהלי בית ועד הכללי בירושלים (ובראשם הרב חיים ברלין), משבט תרע"ב, לרגל הקמת האגודה לזכר הרב שמואל סלנט, נדפס בספר 'אוצר החסד קרן שמואל', ירושלים ת"ש, עמ' 45-46.
66. מכתב קצר למערכת השבועון הציוני 'העולם', מ"ב סיוון תרצ"ה, שתוכנו הבקשה המפורסמת שלא לחגוג לו יובל שבעים, נדפס ב'העולם' ג' תמוז תרצ"ה [לונדון, שנה 23 גליון 27], עמ' 438.
67. מכתב זה נשלח גם למערכת 'שערי ציון', וצילומו נדפס ב'מלאכים כבני אדם' עמ' 291⁷⁶.
68. מכתב נוסף למערכת 'שערי ציון', ללא תאריך, בעניין המאמר על ר' ישראל סלנטר, נדפס ב'שערי ציון' שנה י"ג חוברת ג'-ה' [כסלו-שבט תרצ"ג] דף ט"ז ע"א (ושוב בקובץ 'ניצני ארץ' גליון ט' [תשנ"ג], עמ' 124)⁷⁷.

⁷⁵ זהו התאריך המצויין בסוף 'חזון הגאולה' (עמ' שמ"ג), ונוסף שם שהמכתב נשלח מירושלים (כמפורש בסופו). אולם בחשוון תרפ"ה לא היה הראי"ה בירושלים אלא... באנגליה! לפיכך אין ספק שנפלה טעות בציון התאריך (חודש או שנה), וצ"ב.

⁷⁶ מכתב זה נשלח גם למערכת 'ההד' (וכמוכן גם למערכות עיתונים נוספות), ונסמן שם ב'מכותבי ראי'ה' (מכותב מס' 34). קובץ 'שערי ציון' מוזכר בתוך חוג המכותבים הספרותי-עיתונאי ('מכותבי ראי'ה' עמ' פ"ז), בשל המאמרים שפרסם בו הראי"ה, אך הוא טרם מופיע בתוך רשימת המכותבים.

⁷⁷ במכתב המקורי הוזכרו שמות שני העורכים - הרב שלמה בלזר והרב אהרן יצחק זסלנסקי (שבחרו להשיט את שמותיהם בגרסה שהדפיסו והשאירו רק את הכיתוב "עורכי שערי ציון"), וייתכן מאד שמכתב זה צריך להירשם תחת ערכו של כל אחד מהם (הרב בלזר טרם קיים כמכותב).

69. מכתב למערכת הירחון הניו-יורקי 'הפרדס', משנת תרצ"ג (באותו עניין של המכתבים למאירס הנ"ל), נדפס ב'הפרדס' שנה ז' [תרצ"ג] חוברת ו' (ושוב ב'ליקוטי הראייה' ח"ב עמ' 332-334).
70. מכתב למערכת העיתון דאס אידישע ליכט (פורסם בערב חג השבועות תרפ"ד), נדפס שוב ב'ליקוטי הראייה' ח"א עמ' 239-240.
71. מכתב ברכה על הקמת האגודה 'בני יהודה' בירושלים, מי' אייר תרס"ז, נדפס ב'חבצלת' י"ב אייר תרס"ז [שנה 37 גל' 207].
72. מכתב לאסיפת "קרן הגאולה" בירושלים, מי"ד סיון תר"פ, נדפס ב'אוהב ישראל בקדושה' ח"ד עמ' 310⁷⁸.
73. מכתב קצר של הראייה מכ"ז תשרי תרפ"ח, להנהלת בית היתומים בלומנטל-ציון, נדפס בספר 'קורות ותלאות יתומי ציון', ירושלים תשכ"א, עמ' קמ"ח.
74. מכתב קצר להנהלת ועד אגודת הסופרים [העבריים], מי"ז תמוז תרפ"ה, נדפס ב'מלאכים כבני אדם' עמ' 359.
75. מכתב קצר להנהלת בתי הסוהר [בירושלים] – המפקח הכללי, ללא תאריך (משנות התר"פ), שעניינו הרשאה לרב אריה לזין להיכנס ולקרוא את המגילה לאסירים, נדפס ב'מועדי הראייה' עמ' רנ"ה.
76. מכתב ניחומים למשפחת רוקח, מכ"ד אב תרצ"ג, בעקבות פטירת אביהם ר' ישראל, נדפס בקונטרס 'תולדות ישראל רוקח', ניו יורק תרצ"ו, עמ' 123-124.
77. מכתב להנהלת לשכת העליה בירושלים, ללא תאריך, בעניין נסיעת הרב הרצברג (הנזכר לעיל) והרב שמואל נחמן מיאדסר, נדפס ב'ליקוטי הראייה' ח"א עמ' 333-334.
78. מכתב לקונסול הפולני בירושלים, ללא תאריך, באותו נושא, נדפס שם בעמ' 334.
79. מכתב לקונסול האוסטרי בירושלים, מי"ב אב תר"ץ, בעניין נסיעתו של הרב שמעון סטרליץ, נדפס ב'ליקוטי הראייה' ח"ג עמ' 426.
- שבעים וחמישה המכותבים (ושבעים ותשע האיגרות) הללו, אישים ואגודות, מפורסמים יותר ומוכרים פחות, לעת-עתה אינם מופיעים כלל ב'מכותבי ראייה'. כחמישה-עשר מכותבים חדשים נוספים יוזכרו להלן, תחת ההשמטות מ'הסכמות הראייה' ועוד.

⁷⁸ אמנם לא מדובר בגוף קבוע ומוגדר, אך בדומה לכך מצאנו ב'מכותבי ראייה' את המכותב "ראשון לציון – מחאה [אסיפה]" (מכותב מס' 121), כלומר איגרת שהופנתה לאסיפת מחאה שהתקיימה בראשון לציון. ראה גם ב'כרוזי הראייה' עמ' 113, מכתב ל"כנוס הנכבד לארגון הנוער הדתי בא"י", ושם בעמ' 125 מכתב ל"כינוס למען העבודה העברית בתל אביב" – ולפי נורמה זו אף הם צריכים להיחשב כמכותב.